

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	20
'Aho	Pulelulu, 17 Sune 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 20/2020
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA***‘Aho: Pulelulu 17 ‘o Sune, 2020**Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021• Fakamatala Patiseti 2020/2021• Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2020/2021 – 2022/2023 4.2 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai 4.3 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale 4.4 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’angá mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga 4.5 Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2020/2021

Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Poaki.....	7
Me’a e Sea.....	7
Kei fai ngāue Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea ki he ngaahi tohi tangi ki he tanu hala	7
Kole Ha’apai 12 tufa ngaahi fakamo’oni ki he me’a ne ne me’a ‘aki ‘aneafi.	8
Kōmiti Kakato	9
Me’a e Sea	9
Vouti fika 20 –Potungāue Fonua, Savea & Ngaahi Koloa Fakaenatula.....	9
Tokanga ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4 ki hono tokangaekina ‘a e koloa fakanatula hange ko e ‘one’one.....	11
Tokanga na’a hoko liliu tangata’i fonua Tonga kau muli’ ke nau ma’u kelekele ai ‘i Tonga ni	13
Tali Pule’anga fai ngāue ki he kole kelekele ki he fa’itoka	14
Fokotu’u ki ha Lao ke faka’atā fakamomofi koe’uhi ko e si’isi’i kelekele e fonua	14
Tokanga ki he ‘ave kitu’a ngāue ki hono savea’i ngāue ‘a e Pule’anga	16
Tokanga ki ha kongā ‘api ke langa ai ‘ofisi polisi fakakolo	18
Fakamālō’ia ‘a e Minisitā Fonua he ngaahi ngāue ki he hala pule’anga ‘i Ha’apai	19
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Vouti Potungāue Fonua.....	23
Fakamolemole Minisita Fonua ki he fakakata ‘aki ongo Minisita he Kapineti he’ene fakamalanga.....	30
Fakamālō’ia kau nōpele ‘enau foaki mo e tufa kelekele ki he kakai e fonua.....	31
Vouti fika 21 – Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga (PSC).....	31
Fakama’ala’ala he Vouti fika 21	32
Tokanga holo patiseti ki he va’a ‘oku nau pule’i kau ngāue fakapule’anga	33
Tokanga ki he ‘ikai fakalahi patiseti Va’a PSC tokanga’i kau ngāue fakapule’anga kae tuku ‘i Fale Pa’anga.....	37
Fakama’ala’ala ki he founga ‘oku fatu ‘aki e Patiseti	37
Fakama’ala’ala he founga fakahoko ‘aki sivi’i kau ngāue fakapule’anga	38
Tui ‘i ai matavaivai he founga ngāue’aki fakamaaka fua fatongia kau ngāue fakapule’anga.....	39
Fokotu’u ke fakaho’ata he Patiseti ngāue Va’a ki hono sivi ngāue kau fakapule’anga ke fakasi’isi’i lāunga	40

Tokanga ki he ngaahi lakanga le'ole'o.....	41
Tokanga ki he pa'anga (<i>location allowance</i>) ki he kau ngāue faifatongia ki Tokelau he Pule'anga	42
Kamata Siulai hiki pa'anga <i>location allowance</i> 'o 3000 tupu.....	43
Fokotu'u fakakau tāketi fakapa'anga hono vakai'i ngāue kau pule ngāue pe <i>CEO</i>	44
Taaimu'a Potungāue Toutai he polokalama PSC hono sivi'i faifatongia ngaahi potungāue Pule'anga	50
Tali Vouti fika 21 – Komisoni PSC Kau Ngāue Fakapule'anga	50
Vouti fika 22 – Potungāue Sitesitika	51
Tokanga fatongia Potungāue Sitesitika hono tānaki ngaahi savea fakamatala e Pule'anga..	52
Tali Pule'anga ki he fehu'ia fatongia Potungāue Sitesitika he fakahoko savea ma'a e Pule'anga	53
Tokanga ki he noa patiseti ki he sitesitika 'ekonomika Tonga mo tu'apulelulu	55
Fokotu'u pea fakapaasi Vouti fika 22 – Potungāue Sitesitika.....	56
Vouti fika 23 – Potungāue <i>MEIDECC</i>	56
Fakama'ala'ala Vouti <i>MEIDECC</i>	56
Poloseki ki he ki he ma'u'anga ivi	57
Poloseki <i>MEIDECC</i> ki he tangike vai	58
Kelesi.....	60
Fakama'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	61

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu 17 Sune 2020

Taimi: 1005-1010

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

Lotu

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki)

Kalake, kātaki ‘o ui e Hou’eiki Mēmipa.

Tokoni Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he pongipongi ni, ‘aho Pulelulu 17 ‘o Sune, 2020.

(Fakahoko e taliui e Fale Alea)

<003>

Taimi 1010-1015

(Hoko atu ‘a e taliui)...

Tokoni Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo atu hono ui ‘o e Fale’. ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka.

Poaki

‘Eiki Sea ‘oku kei hoko atu pē ‘a e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Nōpele Vaha’i mo ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Ko e ‘Eiki Palēmia mo Veivosa Taka ‘oku na poaki te na toki me’a tōmui mai. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia ‘a e taliui ki he pongipongi ni, mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio, Tama Tu’i Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu pea mo e Kau Fakafofonga ‘o e Kakai.

Kei fai ngāue Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea ki he ngaahi tohi tangi ki he tanu hala

Hou’eiki mālō mu’a ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni, ko ‘etau ‘asenita ‘oku kei ‘i he Kōmiti Kakato, ‘ikai ke ‘i ai ha liliu ki he Fale Alea, ‘oku ou fie fakahā atu pe ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Tohi Tangi na’e fakahū mai ‘oku kei fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e ‘ofisi pea mo e Kōmiti ki he Ngaahi Totonu, ko u tui toki fakakakato ‘a e ngāue ko ia toki fakahū mai ‘amui, tukukehe ia

‘oku kei ‘i ai pē ngaahi fakataha ‘a e ‘ū Kōmiti ‘oku fakahoko ‘i he uike ni, fakamanatu atu ke toki lipooti mai ki he Fale ni.

‘Ikai ke to e ‘i ai ha me’a ki he pongipongi ni, Ha’apai 12.

Kole Ha’apai 12 tufa ngaahi fakamo’oni ki he me’a ne ne me’a ‘aki ‘aneafi.

Mo’ale Finau: Sea, tapu pea mo e Feitu’u na Sea. Mālō mu’a ho’o laumālie lelei pehē ki he Hou’eiki Kāpineti, Nōpele pea mo e Kakai. Sea ko u tu’u pē au ke u kole pē ki he Feitu’u na, ‘aneafi na’a ku fakahoko heni ‘eku tipeiti ‘aneafi fekau’aki pea mo e fonua ‘i he’enua founa ‘oku fakahoko’aki ‘enua ngāue ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘oatu ‘e au ‘Eiki Sea ke to e fai ha tipeiti pea na’a ku fakahoko ange ki he Minisitā Ako te u ‘omai he na’a ne me’a mai ke u ‘omai ‘a e fonua ko ia ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou ma’u pē ia ‘e au ia heni ‘a e tatau ‘o e me’a ko ia.

Ko u kole pē ki he Feitu’u na pē ‘e lava ke tufa pē ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke to e fai ha tipeiti kae tufa pē ke a’u pē ki he kau Fakafofonga ke nau toki foki pē mo ia ke nau hanga ‘o fakamo’oni’i ‘a e me’a na’a ku lave ki ai ‘aneafi ‘Eiki Sea. ‘Oku lave’i pē ‘e he motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku mahu’inga ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau fakahā ‘i he Fale ni, pea ko e taimi ‘oku fiema’u ai ‘Eiki Sea pea ‘oku ou ko ia ‘Eiki Sea ko u ha’u ai ‘i he pongipongi ni mo e me’a ko eni ‘e ‘aonga lahi eni ‘Eiki Sea ki he Hou’eiki, pea te nau lava leva ‘o sio pea nau lau ke nau me’a ‘Eiki Sea ki he me’a na’a ku faka’uhinga ko ē ki ai. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea...

‘Eiki Sea: Ha’apai 12 ko e ngaahi me’a ko ena ‘oku tonu ke ‘uluaki fakahū mai ke u sio ki ai pea ke toki me’a mai he Fale ni. Kole atu ki he Kalake ke ‘omai ‘a e pepa ke u sio ki ai.

Mo’ale Finau: Ko ia Sea ‘oku ou lave’i pē ‘e au kā ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohaké he ‘oku ou tui pē ‘Eiki Sea ‘oku totonu pē ke ongo’i ‘e he kau Minisitā ‘oku mamafa ‘oku mahu’inga ‘a e me’a ko eni. Kā te u fakahū atu ‘Eiki Sea ki he Feitu’u na, kā ko e anga pē ia ‘a e fakakaukau ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘i he’eku mahu’inga’ia he na’e ‘omai ‘aneafi pea ‘oku ou faka’amu ke a’u ki he Hou’eiki Minisitā pea nau toki ō ‘o me’a ki ai pea nau toki fa’iteliha ai pē pē ko e hā ko e koloa pē kuo u fai ha tokoni ‘Eiki Sea ki he ngāue ‘a e fonua, mālō.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12 kātaki ‘o ‘oange ha tatau ki he Kalake.

‘Eiki Minisitā Ako: Sea ki’i tokoni atu pē he me’a na’e me’a ki ai ‘a Ha’apai 12. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Fale Alea na’e fai foki ‘a e feme’a’aki ‘aneefiafi’ pea na’e ‘ohake ai ‘e he Fakafofonga, ‘oku mo’oni pē ‘a e Fakafofonga tau pehē pē ‘ene ngāue’aki ‘a e fakakaukau mei ‘Afilika, pea ko ‘ene ‘uhinga pē hono ‘omai pē ‘oku *appropriate* ke ‘omai ki Tonga ni ke fakafehoanaki ‘a e ngāue ‘i ‘Afilika pea mo e founa ki he ngāue ‘i Tonga ni mo e founa ko ē ‘oku tau fili ‘e he Pule’anga ke faí ‘Eiki Sea, ‘a e ‘uhinga pē ia ko ē e me’a, kā kuo tali foki ‘a e vouti ia, ko e ‘ai mai pē ena ia ke fai pē ha sio ki ai, mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’u na. Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a lahi ia hē, ko e me’a pē na’a ku ‘ohake ‘Eiki Sea he ‘oku ou tui ‘e ‘aonga ‘Eiki Sea kapau ‘e fakahingoa mai ‘a e ‘ū hala ko ē ‘a ē ko ē ‘oku monomono mo tanu. Ko e ki’i fo’i me’a pē ia na’a ku ‘ohake pē ‘e au ‘Eiki Sea koe’uhí ko e founa fakamāmani lahi pē ia, ke mahino ki he kakai.

Eiki Sea: Ha'apai 12, 'osi mahino 'a e me'a 'oku ke me'a mai ki ai, ko e tohi ko ē 'oku ke 'omai 'oku te'eki ai ke liliu fakatonga pea 'i he'ene pehē 'ikai ke u tali ke tufa 'i he Fale ni, kae 'atā pē ke toki tufa 'i he *break* 'i he'etau mālōlō ko eni he 11.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Mālō, Hou'eiki tau liliu 'o Kōmiti Kakato. ...

<005>

Taimi: 1015-1020

(Liliu 'o Kōmiti Kakato pea ma'e mai Sea Kōmiti Kakato ki hono me'a'anga)

Kōmiti Kakato

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu mo e Tu'i 'o Tonga, tapu mo e Ta'ahine Kuini, tapu pea mo e tama Pilinisi Kalauni, fakatapu mo e Hou'eiki e fonua, ha'a tauhi fonua, taki lotu kae'uma'ā 'a e kakai kotoa pē, fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki pehē foki ki he faka'apa'apa ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki tau fakafeta'i pē ki he 'Otua fakalaumālie lelei ko e pongipongi fo'ou eni mo 'etau ngāue 'ikai pē ke liliu 'a e taimi 'a e 'Otua 'i he hopo 'a e la'ā mo e tō 'a e la'ā. 'Oku ou lave'i ko e ki'i mokomoko e 'ea 'oku ne tokoni kia tautolu ke tau 'ilo ai 'a e mālohi mo e mafi 'a e 'Otua 'o natula 'oku tau manava lelei pē, talitali lelei kimoutolu he pongipongi pehē ki he Tonga kotoa pē mou me'a mai ki he ngāue e pongipongi ni 'oku ou tui tau hoko leva ki he'etau ngāue kuo tukuhifo 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, talitali lelei 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue ki he Fonua mo e Koloa Fakaenatula tau hoko ki he vouti hono 20, mālō, me'a mai.

Vouti fika 20 –Potungāue Fonua, Savea & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Eiki Minisitā Fonua: Laumālie Sea, laumālie e Hou'eiki Minisitā kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Nōpele mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea ko e 'Esitimeti ko eni ki he Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula 'Esitimeti lolotonga Sea 'oku nofo ai e 'ofisi ko eni 'i he 13.3 miliona 'amanaki ko eni ko ē ki he 'esitimeti fo'ou 'oku ki'i holo leka 'alu hifo ki he 12.6 miliona Sea makatu'unga pē ia 'i he KŌVITI-19 'oku to'o ai 'a e 'inasi ai Sea pea to e holo foki mo e fefolau'aki 'aki e 4 kilu 'a e 6 kilu Sea, to e to'o mo e 4 kilu ki he 'ū *vacant post* ko eni ko ē 'ofisi fakafoki ia ki he Potungāue Pa'anga mo e ki'i 1.2 miliona ko e 'amanaki langa eni e fale Sea fale fo'ou 'o e potungāue he 'oku pau foki ke mau fetukutuku mei he me'a ko eni 'oku mau 'i ai ko e 'uhinga foki ke me'a ange koe 'o tuli kimautilu mei ai pea 'oku mau fetukutuku mahalo Sea mahalo ki Sune, Siulai ta'u kaha'u, kā ko e ki'i 1.2 miliona ko eni 'e lava pē faliki Minisitā Pa'anga kā 'oku mālō pē, ko e 'ū kongokonga pē eni ko ē 'oku makatu'unga ai ko ē 'a e ki'i holo Sea pea 'oku to'o ai 'a e 1 kilu ki he ki'i naunau fakatekinikale 'i he tafa'aki ko ia.

Sea te u foki ki he peesi 287 ki he 'ū va'a ko eni ko ē polokalama 'e 6 pea te u ki'i lave nounou kia nautolu pea tuku atu leva ke tali 'a e polokalama ko eni Sea ka tau hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Lelei 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, Polokalama 1 ko e tataki mo e fale'i ko e nōmolo pē ia ha 'ū potungāue 'oku 'i ai 'a e Minisitā, *CEO* mo 'ene Tauhi Pa'anga mo 'ene *HR* mo e hā fua mo e me'a Sea. Polokalama hono ua ngāue kekeleke, ko e va'a eni Sea 'oku nau hanga 'o *handle* 'a e me'a fakakelekele kotoa pē 'o e fonua ko eni ...

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisitā Fonua : 'oku tau 'i ai, kekeleke 'o Tupou, Hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá, 'oku pau ke fou he va'a ko ení, pea toki ha'u ai ki he motu'á ni Sea, 'alu ai ki he Kapinetí, pea ka tali 'e he Kapinetí, 'e toki fakafoki mai 'o fakakakato 'a e ngāue ki ai.

Tokolahi 'a e fonua kae si'isi'i e kekeleke

Ko e va'a eni Sea 'oku lau'i lahi taha 'i Tongá ni. Ko e hā hono 'uhingá, Sea, 'oku tau fu'u tokolahi, si'isi'i e kekelelé. Hanga 'e he kekelelé he 'ahó ni Sea 'o lulu 'a e anga e nofo faka-fāmilí, 'a e nofo faka-kolo, 'a e nofo fakafonua. Kuo 'alu eni 'a e kekelelé ia Sea ke mahu'inga ange ia 'i he fanga tuofāfiné mo e tēhiná mo e fānaú, kae nofo pē 'a e 'eá ia ko e fo'i sio *sign* pa'anga pē, na'e 'ikai ke fa'u pehē e Konisitūtoné ia mo e Lao Kekeleke e fonuá ni Sea. Ko e ki'i lave pē ki ai.

Sea, tau hoko hifo ki he polokalama hono 3- Va'a 'o e Saveá mou mea'i pē 'e moutolu 'a e fatongia 'o e tafa'aki ko ení, ko hono savea e me'a kotoa pē, pea toki 'omai ke fai ha sio ki ai. Polokalama hono 4 Sea, Ngaahi Koloa Fakaenatulá. Sea, ko e tafa'aki ko ení, ko e ki'i tafa'aki eni 'oku mahu'inga. Ka u ki'i lave pē Sea ki he polokalama 'e 6 ko ení, 'oku hangē eni ha sino ko ia 'o ha tangatá. Ka 'i ai ha ki'i tafa'aki 'oku ki'i mamahi pea 'e langa, 'e uesia kātoa ai 'a e sinó he 'ikai te ke mo'ui lelei, pea 'oku pehē 'a e polokalama 'e 6 ko ení. Ka uesia ha tafa'aki, 'e ongo ia 'o a'u ki he tokotaha ko eni he polokalama 1. Ko e va'a ko ení Sea 'oku nau tokanga'i 'a e vai 'o e fonuá ni, 'oku 'amanaki mea'i pē 'e he Minisitā Laó 'e fakahū mai 'a e Lao Fakaangaanga ki he Vaí. Ko e vaí ia maumau lahi ia fakanatula, pea to e maumau lahi 'a e tangatá ki ai Sea, pea te u toki lave ki ai he taimi 'e toki hū ai 'a e Lao Fakaangaanga ko ení.

Kau Tonga ni he sai taha ke fakahoko ai fekumi makakoloa fakaenatula

Ua ki ai Sea ko e Va'a ko eni ki he me'a ko e *Deep Sea Mining*, koloa fakanatula ia 'o e fonuá ni 'oku mahu'inga. Neongo ko 'etau 'atakaí 'oku lahi 'oku 'ikai ke nau fu'u fiemālie ki ai, ka 'oku fiemālie pē 'a e motu'á ni ia ki ai Sea, na'a ko ha monū eni ki he kaha'ú ki he fonuá ni. Ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e potutahi ko eni 'a Tongá ni Sea, 'oku 'osi fai e savea mo e kumi, ki he maka fakanatulá. Kapau te tau lau mei he 1 - 10 ko e 10 ko e *quality* sai tahá ia, 'oku nofo 'a Tonga 'i he vaha'a 'o e 7 - 10. 'A ia ko e 'uhinga ia Sea 'oku sai, ko e toe eni ha kautaha. Lolotonga fai e alea, pea 'oku 'i ai 'a e kautaha 'e 2, 'oku nau ngāue mo tautolu, ki he tafa'aki ko iá,

Sea ko e tolu ki ai ko 'etau potutahí, ko e *EEZ* 'oku 'alu ia he *nautical mile* 'e 200 pea 'oku fai 'a e talanoa mo 'etau 'ū kaungā'apí, Fisi ki he tafa'aki 'e taha, Ha'amoá, Lalotonga ki he tafa'aki 'e taha, Nu'usila ki lalo ki he sauté, Falanisē ki he noaté. Pea 'oku pau ke faka'ilonga'i 'a e ngatangata'anga

ko iá Sea, na'a ai ha 'aho kuo ma'u ha koloa fakanatulá 'oku sai', he'ikai fai ha kē mo hotau kaungā'apí mo e me'á. Neongo 'oku tau fu'u vāofi mo Fisi Sea, 'oku nau ui 'e nautolu 'a e kongana'e *declare* pē ia 'e Tongá ni 'i he 70 tupú ko *Minerva Reef*'oku tau ui 'etautolu ko Tele-ki-tonga mo Tele-ki-tokelau, ko e motu ia 'e 2 Sea, 'oku ui ia 'e Fisi ko e ...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Fonua: ... hakau faikehekehe ia ka na'e 'osi lava 'o fai e talanoa mo nautolu ke tau sio angé ko e hā e me'a te tau hoko ki ai. Ko e lave nounou pē ia Sea.

Fakamuimui e Va'a ko ení Sea ko e *Continental shelf* 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u lelei 'a e faka-Tonga ka 'oku pau ke tau hanga 'o kumi fakatekinikale na'e kamata ia mei he Tonga ni. Ka 'oku 'alu ia Sea 'o tuku mai maile 200 'alu ia ki he 350. Ko e 'uhinga 'oku fai ai e ngāue ko eni Sea ko e 'uhingá he 'oku si'isi'i e kelekele e fonua ni. 'Ai ā 'etau potu tahi ke lahi ke tokoni mai ki he fonua ni. Ko e va'a ia ko eni' Sea lave nounou pē ka nautolu. Polokalama hono nima, Fakamatala Fakakelekele mo hono feitu'u, ko e polokalama eni ia Sea 'oku sai ia ki he Minisitā Mo'ui tau pehē kapau 'e 'omai 'a e 'uluaki toko 50, 'oange 'enau *ID* maaka'i mo honau 'api. Ko e va'a eni ia Sea te nau lava pē nautolu 'o sio ko hai 'oku feohi mo e tokotaha ko eni 'o kapau 'e faifaiange 'oku ne ma'u 'a e mahaki te tau lava pē 'o fakatotolo he vave tahá ko hai na'e fetaulaki mo ia 'i fē mo fē mo e feitu'u 'oku nofo ai. Ko e Va'a eni ia 'o e Tā Mapé ka 'oku to e lava pē 'e nautolu 'o fakahoko e fatongia ko eni ko e tokoni ia ki he Minisitā Mo'ui.

Sea ko e muimuí, polokalama hono onó, Va'a Palani Fakakoló kuo mahino pē ia ka tautolu Sea mou mea'i pē 'e moutolu ko e palani e anga 'etau nofo fakakolo he 'oku 'alu e taimi mo 'etau tokolahi. Ha'u e 'otu motú 'alu ke lahi ange 'a Nuku'alofa ni. 'Oku fai e talanoa mo e Minisitā Ngoue Sea ke 'omai mu'a ha'anau fakafuofua te tau ngata 'i fē kae tuku e toenga 'o e fonua ni ke fai ai ha ngoue, he ko e taumu'a foki e 'api tukuhau ke ma'u ai ha'o mo'ui pea ko e 'aho ni foki ia 'oku, kuo momoi ia tokua ko e fakatau ka ko e alea ia 'i tu'a 'oku 'ikai ke ngāue'aki e lea fakatau ia he 'oku tapu ia he Lao ka ko e fakaiiki pē ia Sea 'a e 'ū polokalamá pea 'oku 'asi pē 'i loto ke mou me'a ki ai 'a e lahi e sēniti 'oku vahevahe ki he 'ū va'a ko eni. Pea Sea kapau 'e 'i ai ha fehu'i 'i he polokalama ko eni 'oku mahino 'oku 'ikai ke mahino 'eku leá ka ko 'eku lea faka-Tonga pea ko u fakamālō lahi atu Sea mo fokotu'u atu. (Ne 'i ai e poupou)

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai ha poupou? Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Tokanga 'a e Fakafongga Tongatapu 4 ki hono tokangaekina 'a e koloa fakanatula hange ko e 'one'one

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō ho laumālie ki he pongipongi ni. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineta kae pehē ki he Hou'eiki Fakafongga 'o e kau Nōpele kae'uma'ā hoku kaungā Fakafongga 'o e Kakai 'Eiki Sea mālō ho'omou laumālie Hou'eiki mo e kātaki 'i he ngāue lahi 'oku fakahoko. 'Eiki Sea 'oku ou fokoutua hake pē ke fai e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fokotu'utu'u ngāue ko eni 'Eiki Sea ko e ki'i me'a nounou pē.

Mahu'inga ke 'oua ngāue hala'aki e 'one'one ki he malu fonua mei he keina he tahi

Mahu'inga 'aupito 'aupito ko u mahu'inga'ia 'aupito 'i he me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'o fekau'aki eni Sea pea mo e koloa fakaenatula 'oku hā eni 'i he 'Esitimeti 'i he peesi 305. Tokanga'i e ngaahi koloa fakaenatula. 'A ia 'oku ki'i hiki si'i hake eni mei he tolu kilu ki he fā kilu tupu. 'Eiki Sea ko u fie taki e tokanga ki he palani ngāue 'oku 'asi ia 'i he peesi 50 fekau'aki mo e koloa fakaenatula ko eni ko e 'one'one. Pea 'oku 'i ai e tokanga e Potungāue 'oku hā lelei heni 'enau taki e tokanga 'o pehē, 'oku kau 'a e 'one'one he koloa mahu'inga pea 'e pau ke fai hono tokanga'i ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke ngāue hala 'aki, kuo 'osi fokotu'u foki 'a e tata'anga 'one'one 'i Vava'u mo Tongatapu ke tokoni ki he ngaahi ngāue langa fakalalakaká pea malu'i foki mo e ngaahi matātahi koe'uhī ko e ngaahi polokalama takimamatá. 'E Sea ko e me'a eni 'oku fai ki ai 'a e tokangā he 'oku lahi 'a hono līpooti mai pē ki he kakai kehekehe kau ai ...

<009>

Taimi: 1030-1035

Māteni Tapueluelu: ... motu'á ni Sea 'a hono pā'usi'i e 'one'oné. Pea 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he langa fakalalakaká ka 'oku 'i ai foki 'etau anga fakafonua pe *culture* 'oku fiema'u ki ai e 'one'oné Sea. Pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko hono 'uhingá ka 'ikai ke tokanga'i e tafa'aki ko eni Sea 'e kaunga pē 'etau anga 'etau nofó 'atautolu ia ki hono to'o 'a e koloa malu ko eni 'oku ne fai hotau malu'í mo e tafatafa'akí, hā ia 'i he hake ko ē 'a e ngaahi tahí. Ka ko 'eku kole pē ki he 'Eiki Minisitā pe ha ni'ihi pe 'i he Pule'angá 'e lava 'o tokoni mai ki he feitu'u ko eni 'oku fai ai 'a e tata'anga 'one'one ko eni ke fakapapau'i pea 'oku mahino ia ko e feitu'u pau pē Sea. Ke ki'i tokoni mai angé ē pe ko e feitu'u pau ko eni 'oku 'omai ki fē, ke fakapapau'i 'oku me'a mai e kakai e fonuá ki ai he ko e tatá Sea 'oku fai pē mei hihifo ki hahake. Ka ko e anga ia 'etau tu'u ki he kaha'ú ka tau lele 'aki ia ha fo'i ta'u 'e 20 pē 30 'e hake mai e tahí ia ki hotau fonuá ni Sea ka ko e fakamālō ia ki he ngāue 'oku fai he 'Eiki Minisitā mo 'ene potungāué. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā ke tali e fehu'i 'a e Fakafofongá 'osi pea toki hoko mai 'a Ha'apai 12 pea me'a mai 'a Tongatapu Fika 1. Mālō.

Fakahā Pule'anga 'ikai lava ke mapule'i hono le'ohi tata 'one'one

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 'a e mahu'inga 'o e 'one'oné. 'Oku 'ikai ke lava 'e he potungāué ni Sea 'o le'ohi 'a e 'one'one kotoa pē he fonuá ni. Ka na'e fai pē kole ki he 'ū koló mo e 'ofisakolo mo e kāingá ke nau tokoni mai hono siofi honau tafatafa'aki ko ē honau feitu'ú ke 'omai kae lava ke fai ha faka'ilo. Ko e tata 'one'one ko ē 'i Tongá ní Sea ki Tatakamotonga 'oku 'i ai pē motu'a le'o ai. Ka 'oku ngofua pē ke, he 'ikai te ke tata misini Sea kapau ko ho me'afaka'eiki mo e me'a te ke tata tangata pē ki ho me'alelé. Pehē pē ki Ha'apai mo Vava'u ka 'oku 'ikai ke u lave'i he taimí ni e hingoa mo e feitu'u ko ē 'i Vava'u mo Ha'apai fakamolemole atu. Te u kumi he vave tahá 'o toki fafana pē ki he ongo Minisitā fefiné ko e taha mei Ha'apai pea taha 'i Vava'u. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tapou ki he kau 'ofisakolo & polisi fakakolo ke tokoni hono malu'i 'one'one e fonua

Māteni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā he ko e 'uhingá ko e me'a 'oku ne kole 'e ia ko u pehē 'e au ia ke ongo atu ai pē he 'eá 'a e kau polisi fakakoló mo e kau 'ofisakoló ke nau tokoni mai mou 'ofa mai 'o tokoni 'o malu'i e koloa ko ení ke 'ave pē ki he feitu'u mo e founga 'oku fakalao. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 4. Mo'oni 'aupito ia. Me'a mai Tongatapu Fika 9.

Tokanga na'a hoko liliu tangata'i fonua Tonga kau muli' ke nau ma'u kelekele ai 'i Tonga ni

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakató. Tapu mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé. Tapu mo e kaungā Fakafofonga e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua kei vilingia pē fuka pea 'oku kei mata pē tu'aniú 'i Pangai. Mālō ho laumālie lelei Sea mo e Hou'eiki 'o e Falé. Ko u fie fakamālō pē au ki he 'Eiki Nōpelé, 'Eiki Minisitā Fonuá pea mo 'ene kau ngāuē 'i he fai fatongia lelei kuo mou fakahoko ma'á e fonuá. Ko e tukufonua ki langí ko e kelekelé na'e hapai 'e he kaimelie 'o Tongá 'o tuku kia Sihova ke malu'i kitautolu. 'Oku 'i ai e lea 'oku fa'a tāpaekina 'oku kei Tonga pē 'a Tonga 'uhinga ia ko hotau kelekelé. Kei tu'u ai e fa'unga e fonuá mo e anga fakafonuá pea mo e anga 'etau nofó.

Ka ko e ki'i me'a pē 'e ua 'oku fai ki ai e tokangá 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e liliu tangata'ifonua Tongá. 'Oku 'i ai e tokanga mei he tēpile ko ení na'a ne uēsia 'a e kelekelé pea omi e kakai ko ení 'o ma'u e kelekele ka tau hangē ko e kau Mauli (*Maori*) 'i Nu'usila pea pehē ki he kau Fisi totonu 'i Fisí. Ko e tokangá ke liliu tangata'ifonuá koe'uhí he 'oku nau omi nautolu mo e fu'u ivi lahi ko e pa'anga. Na'a faifaí pea mōlia atu ai hotau kelekelé pea tau faingata'a'ia he kaha'ú.

Kole ki he Pule'anga ke hiki ngaahi fā'itoka he matātahi ki lotofonua ko e uesia he tahi

Ko hono uá 'oku 'i ai e tokanga koe'uhí ko e kuohilí ko e ngaahi fa'itoká ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Penisimani Fifita: ... na'e tu'u he matātahi 'o 'uhinga pē ia ke ofi ki he 'one'one pea mo 'ene tokalelei. Ka ko e ngaahi 'aho ni, ko eni 'oku fa'a me'a mai 'aki 'e he Minisitā 'a e MEIDECC 'a e Fēliuliu'aki 'o e 'Ea. Pea ko e hoko mai 'a e ngaahi fēliuliuaki ko eni pea mo e ngaahi matangi pea mo e ngaahi tahi kuo hake hangē ko ia na'e hoko 'i Niuatoputapu, 'oku ne uesia e ngaahi fa'itoka ka ko e fakahoha'a atu 'oku kau 'a Tongatapu 9 'i he lavea 'i he ngaahi me'a ko eni, 'a e si'i ngaahi mātu'a, ngaahi toka'anga kuo uesia lahi ia he peau. Ko e kole pē, pē 'e lava 'e he Potungāue ke 'omi ha kelekele 'i 'olunga ke hiki ki ai 'a e ngaahi fa'itoka koe'uhi ke lava 'o fakasi'isi'i e palopalema ko eni. Mālō.

Tali Pule'anga fai ngāue ki he kole kelekele ki he fa'itoka

'Eiki Minisitā Fonua mo e Savea: Sea, te u tali atu 'a e fehu'i fakamuimui. 'Uluaki, me'a fekau'aki mo e fa'itoka Sea. 'Oku mo'oni e Fakafofonga, na'a ku 'osi lele atu 'o mamata tonu pea u takai hake 'i Kolonga polopālema tatau pē pea 'oku fai e ngāue vave taha ki ai Fakafofonga pea 'oku, ko e kongā 'o e kau ngāue, ko e si'i lele mai e Minisitā Pa'anga ia 'oku ne mea'i foki 'e ia 'oku te'eki ke paasi 'eku Vouti, kuo u 'io hangē ha hā ki ai, 'o 'ave e kongā ki 'Eua ke hiki mo 'enau mala'e 'anautolu ki ai Sea.

Fakamahino 'ikai uesia Lao Kelekele he liliu tangata'i fonua Tonga kau muli

Ko e ua ki ai Sea, ko e me'a ko eni ki he liliu kakai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kakunga e liliu kakai ia ki he kelekele e fonua ni Sea 'oku 'ikai ke uesia ai ha me'a ia. Ko e me'a pē ki he liliu kakai Sea, 'oku 'osi ngōfua he Lao e fonua ni ke te paasipooti 2 'a ia kapau na'e 'ikai ke ke paasipooti Tonga, mole ho'o totonu 'au ki ho'o kelekele. Na'e 'i ai e ta'u e Sea, 'ikai ke u ma'u lelei, fitungōfulu tupu na'e fakangōfua ai pea kapau leva te ke to e foki mai 'o liliu kakai 'o paasipooti 2, 'e to e 'i ai pē ho'o faingamālie ki ho'o kelekele. Ka he 'ikai te ke foki mai ko e 'o to e 'alu hake 'o 'ea he taimi ko ia, 'oku 'i ai foki 'a e hokohoko ia ki he kelekele. Te ke ha'u pē koe 'o to e hoko hake pē ka 'oku ngōfua. Sea, ko 'eku lave ai leva ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ki he liliu kakai ko eni. 'Oku 'ikai ke manatu'i e me'a ia Sea he'eku sio ki he Tongatapu 1 he ulo mate, ulo mate mai 'ene māama, ka kuo u tui pē mahalo Fakafofonga 'oku ou tali atu ho'o fehu'i. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 1 'osi ia pea toki Ha'apai pea Vava'u 14.

Dr. Saia Piukala: Sea, tapu pē Feitu'u na. Sea, ko 'eku ki'i kole pē ha faingamālie ke u ki'i fehu'i pē au ke u muimui pē he fo'i *issue* ko eni 'oku *raise* hake ko eni pea mo e fa'itoka Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io

Fokotu'u ki ha Lao ke faka'atā fakamomofi koe'uhi ko e si'isi'i kelekele e fonua

Dr. Saia Piukala: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, ko e me'a ko eni na'e 'o hake 'e Tongatapu 9 Sea, ko e *issue* 'oku mahu'inga ia he taimi ni 'a e ngaahi fa'itoka. Pea 'oku tofuhia 'a Tonga ni kātoa 'i he uesia ko ia e fēliuliaki ko ia 'a e 'ea pea 'oku mea'i kotoa pē ia 'e he Hou'eiki Mēmipa kae'uma'a e kakai e fonua ni ngaahi me'a na'e toki hoko kimui ni mai 'i he ngaahi saikolone na'e tō mai ki he funga e fonua.

Hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Sea, 'oku fakamālō ki he 'Eiki Minisitā pea mo 'ene Potungāue 'i he fakakaukau pea mo e fokotu'utu'u ko ia ki he si'isi'i ko ē hotau kelekele pea fai ha ngāue ke lahi ange, ngaahi 'elia 'o e tahi ke tokoni mai. Sea, ko e me'a ko eni ki he ngaahi fa'itoka, ko e fakakaukau 'a e motu'a ni 'e 'Eiki Minisitā. Ko e fokoutua ko eni ko e KŌVITI-19 ko e mahaki faka'auha ia pea 'oku uesia fakalukufua ai e māmani. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu ia ki he tu'u he kaha'u ko e hā ha taimi 'e a'u mai na'a hangē ko e 1918.

Taimi 1040-1045

Dr. Saia Piukala: ... na'a 'oku taimi ke fai ha fakakaukau 'a e Pule'anga ko ha *option* pē ko ha fili ia 'e taha ke 'i ai ha Lao ke faka'atā 'a e fakamomofi, na'a tokoni ia Sea, ko e fili tau'atāina ia 'a e kakai 'o e fonua kā 'oku 'i ai 'a e *option* he na'e 'i ai pē 'a e ngaahi me'a pehē na'e hoko 'i he fonua ni na'e 'i ai 'a e ngaahi fakamomofi pea 'ave, pea 'i ai 'a e fakamomofi pea 'omai, ka ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e kelekele 'ene si'isi'i mo e 'amanaki ko eni ke tō mai 'a e mahaki faka'auha, 'oku 'i ai pē ha *option* 'e taha ki he fonua ke lava ko eni ke fakamomofi Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tui Pule'anga mahu'inga ke fakakaukau fakamomofi kau pekia koe'uhi ko e si'isi'i kelekele

'Eiki Minisitā Fonua: Sea kau eni e Fakafofonga he fehu'i mahu'inga ki he fonua ni. Ko e me'a ko eni ko ē ki he mala'e ko ē kapau 'e 'i ai ha hoko mai 'a e mahaki 'osi maau ia Sea. Kā ko e ua ki ai ko e me'a ko eni ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ku mei 'osi 'a e 'ū kau taki lotú he'eku lele ki ai 'o fie'ilo pe pē 'oku fēfē anga 'enau ongo ki he fakamomofi, pea 'oku te'eki ai ke 'osi kātoa, mahalo 'oku to e pē ha taki lotu 'e 2, kā 'oku faka'avalisi 'oku nau fiamālie pē nautolu Sea. Ko e fakamomofi 'oku 'i loto pē ia 'i he'etau Lao, ko e me'a pē ko e te'eki ai ke tau ue'i ke 'ai 'a e *regulation*, ke fakafoki mai ki Fale Alea ni mo e me'a.

Ko e Sekelitali lahi ko eni 'a e Uesiliana, Tevita Havea, na'a ma 'ai 'a e kongā 'i Sia'atoutai, ko e mala'e ke si'i tanu ai 'a e kau faifekau ko ē kuo mālōlō, pea ma alea he'ikai ke to e 'ai 'etau me'afaka'eiki 'o fakatatau ki he founa ko eni ko ē 'oku tau lele ai, 'ai ko ē 'one'one mo e hā fua mo e me'a kae hangē ko muli ko e fo'i 'elia pē ko ē 'oku fai ai 'a e tanu mo e *headstone* hoko mai 'a hai, hoko pea 'oku lele lelei pē ia Sea, 'oku 'ikai hano kovi 'ona 'e taha, faka'ofa'ofa. Kā 'oku fai 'a e ngāue ki he fakamomofi, 'a ia ko e me'afaka'eiki *normal* ko e fakamomofi mo e tanu ko ē 'i tahi, ko e fo'i kongā ia 'e 3 'oku 'i loto pē he'etau Lao ke tau toki sio ki ai, kā 'oku mo'oni 'a e Fakafofonga. Ko e fehu'i mahu'inga eni ke tau fakakaukau ki ai, he 'oku 'alu 'a e taimi, 'e faifai pea lahi ange kelekele 'oku si'i 'ai ki he kau pekia 'ia tautolu ko eni 'oku tau kei lava 'o mo'ui holo. Kā 'oku fai 'a e ngāue ki ai Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Poupou ki he fakakaukau ke liliu founa tanu kau pekia koe'uhi ko e si'isi'i kelekele

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole pe Sea kātaki pe ka u ki'i faka'osi atu pē. Ko e 'uhinga ia Sea 'a e me'a na'e fokotu'u atu he motu'a ni ko e 'uhingá pē ko e founa 'oku tau angamaheni mai'aki 'o e fa'itoka. Tau pehē kapau 'oku toko 1 kilu 1 mano 'a Tonga ni ka tau lele'aki 'a e founa ko eni ko e tata 'one'one kātoa ki he 1 kilu 1 mano ko ia, ha'u mo e to'u tangata mo e to'u tangata 'a ia 'oku 'i ai 'a e fo'i pōini kuo pau ke fulihi pē fetongi. Kā 'oku 'ikai ke tau totonu ke tau tali, fiefia lahi au 'i he me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā, fakamālō atu 'Eiki Minisitā ki hono taki 'a e founa fo'ou ko eni. 'Oku totonu ia ke fai ha fakakaukau ia ke tau liliu'aki pē 'a e maama. Na'a 'ohovale 'Eiki Sea kuo 'i ai ha kuonga kuo 'eke 'e he to'u tangata ke 'omai 'a e 'one'one ke

fai'aki 'a e langa fonua, talamai ia kuo 'osi ia hono tanu'aki 'a e kau pekia. Ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e fakakaukau Sea ki'i liliu ...mālō

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu 4, mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'osi e pea toki hoko mai, 'oku hoko 'i Sia'atoutai 'a e me'a na'e me'a ki ai pea mo Makave 'i he 'api Siasi Uesiliana, si'i mātu'a faifekau 'oku tō tau 'i he vahefonua Vava'u 'oku tatau pē mo Sia'atoutai. Ko honau si'i maka pē hangē pē ko muli, 'osi kamata ia mei Vava'u mo Sia'atoutai mālō 'aupito. Me'a mai Tongatapu 1.

Tokanga ki he 'ave kitu'a ngāue ki hono savea'i ngāue 'a e Pule'anga

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Kāpineti, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea 'oku ou fakamālō ki he Minisitā 'i he lipooti mahino, kā 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a 'oku ou loto ke fai ha fakatalanoa ki ai 'oku ou tui pē 'e...

<005>

Taimi: 1045-1050

Siaosi Pōhiva: ... tali he 'Eiki Minisitā ke,'oku kau foki 'a e *Tenure System* kelekele 'a Tonga ni 'i he fa'unga lelei taha fakahoa ki he 'etau ngaahi fonua kaungā'api 'i he Pasifiki, 'oku tau malu ai pea 'oku tau faka'amu ke tu'uloa. Ko e me'a pē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni, 'oku 'i ai e ngaahi me'a ke fakalelei'i ke 'alu pea mo hoa mo taimi. Ko e peesi 304 fekau'aki pea mo e Va'a Ngāue Fakasavea. Ko e fehu'i pē 'a e motu'a ni koe'uhī 'oku pau nai ke kau e Va'a ko eni 'i he ngaahi ngāue kehe 'a e Pule'anga 'oku fai ko 'eku fehu'i pē 'a'aku 'uhinga ki heni. Ko e langa hala ko eni ku lave'i he motu'a ni ko e motu'a savea eni mei tu'a 'oku totongi mavahe ke ne fai e ngāue pē 'oku 'ikai ke lava 'o fengāue'aki pea mo e kau taukei savea 'a e Pule'anga 'e to e ma'ama'a ange mo to e lelei ange 'i he tu'unga ko eni 'oku tau 'i ai.

Kolea ha tokoni ki hono tanu ngaahi feitu'u ano 'i Tongatapu 1

'Uluaki ia, ua, na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki mo e palopalema ko eni e fetukutuku mai 'a tahi ki Tonga ni he 'ikai ke tau lava 'o ta'ofi koe'uhī ko e ngaahi pole mo e ngaahi fiema'u faka'ekonōmika kae'uma'ā 'a e ngaahi fiema'u fakasōsiale, pea fakamolemole pē na'a pehē 'oku ou lave ki hoku vāhenga kā 'uhī 'oku hoko tonu 'a e palopalema ko ia 'i hoku vāhenga 'o'oku. 'Oku 'i ai e fanga ki'i 'api ia 'i hoku vāhenga ko e fo'i tu'u'anga fale pē, pea toenga ia 'oku vai takai ia. 'Oku 'i ai mo e ki'i 'api 'oku nofo ai e fo'i fāmili 'e 5 he ki'i fo'i konga kelekele pē 'e taha, kā 'oku 'uhinga foki 'enau ō mai 'o nofo pehē Sea he 'oku 'ikai ke lava 'o ma'u ha'anau faingamālie 'i he feitu'u 'oku mōmōa pea 'oku nau ōmai leva 'o kumi nofo'anga mai ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku ano mo vai ko e faka'amu pē ia na'a 'i ai ha tokoni mai 'a e Hou'eiki honau ngaahi tofi'a pē ko e hā ha founa 'e fakafaingamālie'i mo faingofua ai ki he kakai ko eni ke fakatokolahi atu ki honau kāinga.

Fokotu'u na'a lava ke faka'iletulōnika lekooti e Savea ke fakafaingofua'i & vave ngāue

Ko e me'a 'e taha 'oku kau e palopalema lahi 'a e Va'a ko eni 'a e fakatonutonu he Kelekele pea

mo e lahi ko ē tali he ngāue. ‘Oku ou tui pē ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e palani ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki ha ngaahi me’angāue na’e me’a ‘a e Minisitā ‘oku nau fetukutuku ki honau ‘ofisi fo’ou pea kapau ‘e lava ‘o fakakau atu ai pē mo e fakamole ki ai ha ngaahi me’angāue faka-‘ilekitūlonika ‘e tokoni ke faingofua ange ki he ngāue ke fakasi’isi’i e tali mo e loto mamahi ‘a e kakai feleleaki mei ai ki he Fakamaau’anga ko e ‘omai e ki’i tohi fakapapau na’e ‘osi fakahoko e hā, foki mai ki hē ko e ngāue lahi ‘oku ngali pehē ‘e tautolu ko ha ki’i ngāue faingofua kā ‘oku faingata’a’ia pē ‘a e kakai pea ‘oku ‘alu pē taimi mo e lahi ange ‘enau *frustration* he felele’aki holo pē he fanga ki’i me’a na’e mei lava pē ‘o fakalelei’i.

Kole ki ha kelekele langa ai ‘ofisi ma’a e kau polisi fakakolo

Ko e me’a ‘e taha ‘oku ou tokanga ki ai ko e fakakaukau ko eni ki he polisi fakakolo ko e fakakaukau faka’ofu’ofa pea ‘oku ongo’i ‘e he kakai ‘oku nau *own* ‘a e fo’i ngāue mou me’a ange Hou’eiki ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u silini lahi ia ‘oku ‘oange kia nautolu. Ko hoku vāhenga ‘oku ‘osi mei a’u ‘o uangeau tupu e kau polisi fakakolo ai. Pea ko e taha e me’a ‘oku nau kole faka’amu nautolu ke ‘i ai ha’anau fo’i ‘ofisi langa lelei ke senitā ki ai ‘enau ngāue.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ke ki’i me’a mai e ‘Eiki Minisitā ke maama atu e kongā e feme’a’aki.

Tokanga ki he fakalahi ange fakahoko Potungāue Savea hili ngāue fai kau savea mei tu’a

‘Eiki Minisitā Fonua: Kapau ‘e ki’i tatali hifo e polisi fakakolo ‘a e Tongatapu 1 ka u tali atu mu’a ‘ene me’a ko ē fekau’aki mo e Savea. Ko ‘ene pehē ko ē ‘oku ‘i ai ‘ene kākunga e Va’a Savea ko eni ki he me’a ‘a e Pule’anga *of course* ‘io ko e Va’a eni e Pule’anga ‘oku fa’iteliha e Palēmia ko fē me’a ‘oku ne fiema’u pea ‘oatu kā ‘oku mo’oni ‘a e Fakafofonga ‘i ai e kau savea ‘i tu’a kau savea pē ia na’e ‘oange ‘enau *permit* kā ‘oku lolotonga fa’u ‘a e Lao Fakaangaanga ki he savea ke toki ‘omai ke me’a ki ai Minisitā Lao ke fakahū mai ke mou mea’i ke fakamā’opo’opo ke ‘oua ‘e to e fakahela. Ko e taimi lahi ko e kau savea ko ē ‘i tu’a tapu mo nautolu ...

<007>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā Fonua : ...'oku sai pē 'enau ngāue, ka te mau to e ō atu 'o *double check* tu'o 2 ke fakapapau'i pea u toki fakamo'oni 'a e motu'á ni ha la'ipepa. He'ikai ke u fakamo'oni au ha savea, ha taha 'i tu'a, neongo pē 'oku ma maheni pē ko e fāmili, he 'ikai pē ke u fakamo'oni au ha me'a pehē ka 'oku mo'oni e Fakafofongá he tafa'aki ko iá 'oku tonu ke tau tokanga ki ai.

Ua ki aí, ko e fekau'aki ko eni ko ē mo 'etau nofó, na'a ku 'osi lave atu pē 'anenai Sea, tau fu'u tokolahí kae si'isi'i e kelekelé. Na'e hoko foki eni 'i Pātangata. Na'e iku pē 'o si'i tufa 'enau ki'i pole 'e 20, 22 mahalo 'o nau takitaha lēsisita 'ene ki'i kongā ai. Ka ko e 'uluakí Sea, 'oku 'uluaki 'oange e fakatokanga ka nautolu, ko e faitu'u kovi eni 'oku 'ikai ke sai 'a e nofo 'i he faitu'u ko ení. Fie nofo pē nautolu ia ko e ofi ki tahí, 'i ai pē 'enau mo'oni 'anautolu. Pea 'oku pehē 'a e vāhenga

ko eni ko ē Tongatapu 1 fu'u ano ia 'a Kolomotu'a 'aneafi, tau anga tautolu ai he lahi 'a e lāpilá mo e me'á, kuo 'ai eni ia ke nofo'i, ka ko e me'á ke tanu, tanu kae toki langa. Ka ko e tali ho'o fehu'í Fakafofonga, fai pē e feinga, te tau kei lele ai pē he pole 'e 30, 'eka 8 'api tukuhaú pē te tau holo? Te tau holo 'o pole 'e fiha? 22, 15, 'e fe'unga nai pē ko 'etau langa ki 'olunga. Te tau 'alu 'o fungavaka fiha? 10, 12, pea ha'u 'a e me'a tāmāte affi 'ikai a'u ia ki 'olunga. Ko e 'ū me'a 'oku ou fiefia hono fakafehu'i maí he ko u loto ke 'oatu ke ai ha'amou fakakaukau ke mou me'a mai 'aki. 'Oua mu'a 'e me'a mai he taimí ni, kae me'a tohi mai. To e ifo ange kapau te tau me'a kitu'a 'o ipu *coffee*, fai ai 'a e feme'a'akí, ka u kole atu Sea ke si'i tali ā eni, mālō.

Tokanga ki ha kongá 'api ke langa ai 'ofisi polisi fakakolo

Siaosi Pōhiva : Mālō Sea fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā, kau faka'osi atu ai leva au ia Sea fakamolemole. Mālō, ko e polisi fakakoló Sea na'e te'eki ke 'i ai ha tali ki ai 'a e Minisitā, tui pē te ne toki tali mai 'anaí. Ka 'oku fie langa fale, māfana 'a e ki'i kau polisi fakakolo ia ni'ihí, fie langa 'enautolu hanau ki'i fale lelei, ka ko e 'ikai ke 'i ai ha ki'i kongá 'api na'a 'osi ange hono langá 'ona ia pea ha'u ha taha ia 'o tuli nautolu. Ka ko e 'uhingá kapau 'oku tau fakakaukau ke tu'uloa e fo'i fakakaukau e polisi fakakoló, pea kau atu mu'a ia he palani'i 'o e kekeleke ki he ngaahi vāhengá. 'Oange ha ki'i fo'i kongá 'api 'e taha ke senitā ki ai honau 'ofisi.

'Eiki Minisitā Fonua : Sea, ka u fakanounou atu ki he Fakafofongá. Tuku ā ke fai ha sio ha ngāue ke 'ai ā ha ki'i feitu'u ke ai ha 'ofisi 'o e 'ū polisi fakakolo kātoa pē, ke fai ha sio ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pōhiva : Mālō. Ko e faka'osí pē Sea, 'oku ou fiefia 'aupito he fakakaukau ke malu'i hotau kekelelé. 'Oku ai 'a e me'a ia 'oku ongo, ha'u 'a e motu'a 'eá ia 'oku kei lisi atu 'e he motu'a 'Esia ia e 'apí. 'E mālōlō pē 'a e motu'a ia ko eni 'oku 'ea ki he 'apí te'eki ke 'osi 'a e lisí ia. Ko 'eku 'uhingá, ke 'ai mu'a 'e he Pule'angá ha fa'ahinga fakakaukau ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga, kuo fe'unga e 'ai me'a noa'ia. Fika e Patiseti ka tau tali, ko e ngaahi me'a ko iá na'e 'osi me'a mai e Minisitā, me'a ki hono 'ofisi 'o talanoa ko e *policy* ia mo e 'ū founa ngāue 'a e Pule'angá. Mālō 'Eiki Sea.

Siaosi Pōhiva : 'Ai pe ki'i faingamālie ko eni Sea 'oku tu'o taha pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko e Patiseti na'e 'ikai ko ha me'a eni ia ke ha'u ia 'o fai ha talatala..

Siaosi Pōhiva : Ko e talanoa pē eni he Patiseti ke fakalahi e silini e tafa'aki ko ia 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā tuku pe ke fai 'a e ki'i talatala mahaki ko 'eni' he 'oku mahino pe.

Minisitā Pa'anga: Ko e polokalama fihá ia? 'Ikai ke ne mea'i 'e ia e me'a 'oku talanoa ...

Siaosi Pōhiva : Va'a ko 'eni ki he tokangaekina e

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ‘Eiki Minisitā

Siaosi Pōhiva : Sea pea ko e 'uhinga ia 'eku fakatalanoá, ke fakaivia 'a e tafa'aki ko ení, ke ai ha 'ofisi te nau tokanga'i, 'o fale'i e kakaí ki ha mahu'inga faka *market value* 'o e pa'anga ke fai'aki 'a e lisí, mo fakapotopoto kae 'oua 'e tukuange 'a e kakaí ke fu'u tau'atāina pehē, ‘ai ha 'ofisi ke fili e kakaí ke nau ō atu pē ke fai ha fale'i...

<008>

Taimi: 1055-1100

Siaosi Pōhiva: fakalelei ki he anga hono lisi' pea mo e faka'osi pē ke tau to e tokanga ange na'a 'osi angé kuo ma'u kātoa 'e he kau *Asia* ia 'a hala tahi. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ha'apai, faka'osi mai ā 'e koe 'etau taimi.

Mo'ale Finau: Ko ia Sea. Tapu mo e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Tapu ki he Hou'eiki. Sea te u kamata atu au mei he peesi 299, Sea ko e toki 'Eiki Minisitā eni 'oku 'ikai ke ne lau mai 'ene veesi folofola 'i he kamata 'Eiki Sea pea ko e faka'ilonga lelei ia 'Eiki Sea ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke ne lau Sea ka 'oku ne mo'ui 'aki.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, Sea

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fonua: 1 Samiuela vahe 8 veesi 6 ki he 24. Ko e taimi ia ko ē na'e hanga ai 'e he 'Otua 'o fa'u 'a e Konisitūtone ma'a e Tu'i ko Tupou 'o ne 'omai ai 'one pehē mai ka ke fiema'u Tu'i Sea 'oku 'i ai hono nānunga pau ke fai e Konisitūtone' 'e to'o e vahe 10 'e 1 mei ho'o koloa mei ho'o monumanu pea te ne to'o e tangata lelei 'a'au mo ho'o fefine 'o hoko ia ko 'ene sōtia. Kuo hā Fakafofonga? Kuo 'ilo pē ha folofola?

Mo'ale Finau: Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Fakafofonga ko e Minisitā ia ko e Minisitā lau Tohitapu mo lotu mo'oni.

Fakamālō'ia 'a e Minisitā Fonua he ngaahi ngāue ki he hala pule'anga 'i Ha'apai

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko e veesi ko ē 'a e Minisitā 'i he Saamé 'oku pehe ni, ko ha'a faitotonu te nau ma'u e fonua. Sea ko e 'elito eni ko e uho eni ke langa ai e fonua ko eni. Pea ko u tui pē mahalo pē na'e pehē pē he Minisitā pē ko e hā 'eku 'uhinga he'eku kamata hē. Na'e 'uhinga 'eku fakakaukau ki hono 'ulungāanga 'i he 'ikai ke ne lau ka 'oku ou 'ilo'i lelei 'oku ne mo'ui 'aki 'Eiki Sea he ko e laumālie ia 'Eiki Sea pē te tau lau tu'o fiha ha folofola ko e mo'ui 'aki ko e me'a 'e langa 'aki 'a e fonua ko eni ko Tonga. Mālō 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā fakamālō atu e kāinga

‘o e Fo’i ‘One’one kuo lava lelei hono savea’i ‘o e hala fo’ou ‘i Holopeká. Pea ko e fakafiefia ‘Eiki Sea kuo liliu ‘a e halá ko e *temporary* ‘o ‘alu *permanent road*. Hala tu’uma’u tau fakafeta’i ai Sea ‘i hono fai e tataki ko eni fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā pehē ki he Savea he na’e tali foki ‘e he Savea ko ho kāinga foki Sea mahalo na’a nau sio nautolu ha ki’i sēniti ki he fetongi.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘ikai ke ai ha kaunga ‘a e kāinga ia ko e kongia ia ‘a e Pule’anga ‘a e hala pule’anga.

Mo’ale Finau: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: ... Ko si’emau me’a pē ‘a mautolu na’e fafanga pē he kau ngāue na’e laumālie e Feitu’u na ke fakahoko, ne si’i fafanga e kāinga ‘ikai ke ‘i ai ha seniti ko e ‘uhingā ‘e ‘aonga pe ma’a nautolu.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku ‘uhinga ‘Eiki Sea ‘oku totonu ke ‘oange ha’anau ki’i sēniti. Ko ‘eku ‘uhinga ia, kātoa e ‘ū ngaahi ‘akau ‘oku tā he hala ‘oku *reimburse* me’a Sea ki Vava’u na’e me’a e Minisitā na’e tā ‘a e ‘ulu ‘akau mahalo he mala’e vakapuna na’e *reimburse* ‘a e silini.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i tokoni atu, Sea ko e Lao ia kapau ‘e hanga he Pule’anga ‘o to’o ha’ate ki’i koloa ‘oku *compensate* ‘oku totongi ia Sea ‘a eni ia ‘oku fai ‘e he Minisitā Ngāue Lalahi ‘i Vava’u he tā ‘akau ko ē ke *clear* ko ē ke ‘ai e vakapuna.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Sea ko u tui ko e ‘elito ē ‘eku fakahoha’a ‘a’aku Sea ko e fakamālō pē ia pē ‘oku ‘oange ha sēniti pē ‘ikai ka ko e Minisitā ko eni ‘oku ne mea’i foki e feilaulau. Pea ke mea’i pē Sea hota kāinga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea sai pē ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga.

Mo’ale Finau: ‘Io sai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko ‘eku tokoni ki he Feitu’u na ki’i tokanga ‘oku ‘i ai e Lao, Lao e *PUMA*, Lao ko ia ‘oku ki’i to e fefeka ange ia. ‘Oku ne lava pē ‘e ia ‘o to’o ha me’a ‘oku fakatokanga’i he Pule’anga ‘oku matamata lelei pē fe’unga ke fai ha ngāue pea ‘e ngāue leva e Lao ia ki ai, ‘ikai ke to e ‘i ai fa’ahinga alea ia ki ha fu’u ‘akau mo ha fu’u niu. Lao ko eni ki he mala’e vakapuna, ‘io, ‘oku totonu ia ke fai ‘Eiki Sea he ko e me’a pē ia ‘oku tu’u he Lao pau ke tā ha ‘akau ‘oku malumalu pē ko ha me’a ke faka’ata’atā e mala’e vakapuna pea ‘oku totongi leva ia ki he kakai ha’a nautolu e ‘ū ‘api tukupau ofi ko ē ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai Fakafofonga Ha’apai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki’i tokoni atu mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea kau ki’i tokoni atu au mo au. Sea ko eni ‘oku mei hoko e 11 ke tau *break*.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā mou me’a atu ā Hou’eiki ‘o mālōlō ka mou toki me’a mai ke hoko atu mo toki faka’osi ai ‘a Ha’apai, mālō.

(*Pea na’e mālōlō ai*)

<009>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. (*Lord Tu’i’āfitu*)

(*Ne me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakatō ki hono me’a’angá.*)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Tau hoko atu ai pē he feme’a’akí. Faka’osi mai ‘a Ha’apai 12 kae me’a mai e ‘Eiki Nōpele Ha’apai Fika 1.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea na’a ku fakahoha’a ‘anenai ki he saveá pea mo e hala Holopeká. ‘Eiki Sea mole ke mama’oke ‘eke ha me’a fakalao. Ko e anga pē hono ‘oatu ‘a e ‘ofa ‘a e kāingá pea kapau ‘oku ‘i ai ha fakahounga me’a ia, ka ko e laumālie ko ē ‘oku ‘oatu he motu’á ni ‘Eiki Sea ko e feilaulau e kāingá ‘i ha me’a te nau a’u ki ai ka kuo lava ‘Eiki Sea ke hoko atu ‘a e hala ko eni ke *permanent road* hala tu’uma’u.

Sea ko e ki’i me’a te u faka’osi ‘akí ‘Eiki Sea ko e, ‘i he peesi 305 ‘i he vahe ko ē ‘a e kau ngāue ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘e 4 kilu ‘Eiki Sea. Ko e ki’i me’a pē eni ‘oku ‘ai ke u ‘omi pē ki’i, ko e ki’i vāhenga ‘o e tokotaha ‘Eiki Sea ‘i he potungāue ‘oku vahe he vouti ko ē ka u tu’u pē mu’a ‘Eiki Sea ke u hanga ‘o ‘oatu pē ko u tui pē mahalo ko e, ‘oku totonu ke ‘ohake he taimi ko ē ‘oku fai ai ko ē hiki vāhengá ka koe’uhí ko ‘ene ‘asi ko ē hē vāhengá ko u lotu pē ke u ‘oatu ‘Eiki Sea ko e tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā na’a tokoni mai ai. Ko e ki’i finemotu’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ne ma’u hono mata’itohi ko e *Bachelor of Science and Environmental Science* ‘a ē ‘oku ngāue he tafa’aki Siolokí ‘a ē ‘oku vahe he vouti ko ē ‘Eiki Sea. Ko ‘ene vāhengá ‘Eiki Sea ‘oku pa’anga ‘e 6000 tupu pē, 6000 tupu pē ‘Eiki Sea 6700 ‘i he uike ua. Ko u hanga leva ‘Eiki Sea ‘o *break down* ‘ene vāhengá ‘oku fe’unga pē ia mo e pa’anga ‘e 25 ki he ‘aho. Ko e poini ko u ‘oatu hení ‘Eiki Minisitā ko u tui ‘e tokoni mai pē Minisitā ke ‘osi pē te u ‘oange ki ai e me’a ko eni. Ko e poini ko u ‘ohake hení ‘Eiki Sea na’a lava ke fakalahi ‘a e fo’i *category* ko ē ‘ene vahé. Ko hono ‘uhingá ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tokoni atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io tokoni mai Minisitā Pa’angá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Fale ‘eikí ‘Eiki Sea. Ko e fanga ki’i me’a ko eni felāve’i mo e kau ngāue ‘Eiki Sea ko u kole atu ‘oku ‘i ai e founga ngāue ki

he kau ngāue fakapule'angá ko e *CEO* ia mo e *PSC*. He 'ikai ke faitu'utu'uni e Fale ko eni. Ko e pa'anga ko ē kuo vahe'i ki he vāhengá 'e lava kotoa e vāhengá ai. Ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau tokoni pē ki he 'Esitimeti pea u ki'i tokoni atu ai leva fakalukufua ke fakamaama e 'Esitimeti ko eni pea toki hoko atu e fakahoha'á he 'oku vave pē taimi 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e miniti pē taha ia. 'Oku mo'oni pē Minisitā ia. Ne 'osi fakalea pē 'anenai 'Eiki Sea mahalo pē 'oku 'i ai e feitu'u. 'Eiki Sea ka koe'uhí ko e ongo ki he motu'a ni 'Eiki Sea ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. (*Lord Tu'i'āfitu*)

(*Ne me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakatō ki hono me'a'angá.*)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Tau hoko atu ai pē he feme'a'akí. Faka'osi mai 'a Ha'apai 12 kae me'a mai e 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 1.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea na'a ku fakahoha'a 'anenai ki he saveá pea mo e hala Holopeká. 'Eiki Sea mole ke mama'oke 'eke ha me'a fakalao. Ko e anga pē hono 'oatu 'a e 'ofa 'a e kāingá pea kapau 'oku 'i ai ha fakahounga me'a ia, ka ko e laumālie ko ē 'oku 'oatu he motu'á ni 'Eiki Sea ko e feilaulau e kāingá 'i ha me'a te nau a'u ki ai ka kuo lava 'Eiki Sea ke hoko atu 'a e hala ko eni ke *permanent road* hala tu'uma'u. 'Eiki Sea ko e ki'i me'a te u faka'osi 'akí 'Eiki Sea ko e, 'i he peesi 305 'i he vahe ko ē 'a e kau ngāué 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 4 kilu 'Eiki Sea. Ko e ki'i me'a pē eni ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, he 'ikai ke solova e palopalema ko ia 'i he Fale ni,

Mo'ale Finau: Sea, ko 'eku 'ohake 'aku e me'a ko eni koe'uhi ko e 'Eiki Minisitā Fonua 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'ikai ke mahu'inga ia ke fanongo mai ki ai e kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, Fakafofonga kuo u tui kuo māama lelei ho'o me'a 'au kae tukuange ā ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakahoko mai hotau fatongia.

Mo'ale Finau: Pē'i tukuā 'Eiki Sea ke u faka'osi ka u fokoutua au he 'ikai ke u to e malanga 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ki'i laumālie lelei tuku ke...

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, kuo u tui pē kuo a'u atu pē 'a e ki'i me'a ko eni ki he 'Eiki Minisitā, koe'uhi he ko e Minisitā ko eni Fonua ko ia 'oku ne hanga tokanga'i 'ene kau ngāue pea 'oku fiema'u ia ke *fair* 'a e silini 'oku totongi. Kuo u tui au ia 'oku 'i ai pē hono laumālie 'Eiki Sea. Ka kuo u tui ko e me'a ko eni, lava pē ia ke 'i ai e ki'i matavālea 'o hao mai ai e me'a

ko eni ‘Eiki Sea, ‘a e tu’unga fakaako mātu’aki mā’olunga ‘i ha vāhenga ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto.

Ko hono fakalukufua ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, ‘ikai ke u to e fehu’i au he ngaahi fika. Kiate au, kuo u tui au na’e ‘uhinga hono ‘omai e ngaahi fika ko e vahe, ko e ngaahi sēniti ki he *travel* mo e hā fua ‘Eiki Sea. Ka kuo u fakamālō au ki he Minisitā Fonua.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Vouti Potungāue Fonua

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea, fakamālō lahi ‘aupito ki he Minisitā Fonua ‘i he fakamatala faka’ofa fakaikiiki felāve’i mo e pa’anga ngāue ko eni ‘a e Potungāue ko eni. ‘Ikaiki ke to e ‘i ai ha hiki ‘a e pa’anga ngāue ki he Potungāue ko eni ‘o hangē pē ia ko e lahi e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá. Ka ko e faka’ilonga mai ai ‘oku lava pē ‘e he Potungāue ‘o fua hono ngaahi tefito’i fatongia ‘oku fiema’u ‘e he Lao ‘aki pē ‘a e pa’anga tatau.

5.1 miliona ko e pa’anga fakalalaka ADB koe’uhi ko ē uesia feliuliuaki ‘ea

Ko e pa’anga lahi pē ‘oku vahe’i ki heni ko e ‘uhinga ko e to e kumi ha ‘ofisi fo’ou ke hiki ki ai e ngaahi ‘ofisi ko eni ‘oku tu’u ‘i he ‘elia ko ia ko e ‘uhinga ko e Fale Alea. ‘A ia ‘oku kau ai ‘a e ‘Ofisi Savea, ko e ‘Ofisi Ako pea mo e ngaahi ‘Ofisi ‘oku tu’u he ‘elia ko ia. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘oku ‘asi ‘i he pa’anga ngāue fakalalaka ‘a e Potungāue ko eni ko e 5.1 miliona. ‘A ia ko e sēniti eni ‘oku lahi, ko e tokoni ia ‘a e ADB, pea ko e polokalama ki ai Sea ‘oku ‘i he fakalea fakapilitānia ko e *Integrated Urban Resilience Sector Project*. ‘A ia ko e fo’i *project* ko eni ‘oku fakatefito pē ki Nuku’alofa, hono siofi e palani ko ē ‘o Nuku’alofa hono anga hono palani e *Infrastructure* ko e ‘uhinga ko e ngaahi uesia ko ē ‘o e ‘ea pea mo e ngaahi liliu ki he ngaahi me’a fakanatula. ‘A ia ko e *project* lahi eni ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue he ta’u ngāue ko eni ka hoko.

‘Ikaiki lava mafua ngaahi totongi he ngāue savea fatongia potungāue

Ko e ‘uhinga ‘Eiki Sea ke fakatokanga’i he Hou’eiki e fonua kae’uma’ā e Hou’eiki Mēmipa. Ko e Potungāue ko eni ki he ngaahi sēvesi ko ē ‘oku nau fai angamaheni hangē ko e fua e ‘api, mo e savea. Ko e totongi ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he totongi ko eni ‘oku hilifaki ki he ngaahi ngāue faka-savea ko eni ‘Eiki Sea ke ne māfuesia ‘a e mole fakapa’anga ko ē ‘a e Pule’angá ki hono fakahoko e fatongia ko eni. Ngaahi ta’u’e 10 kuo hili, fai hono *review* e ngaahi *fee* ‘a e Pule’angá pea mo e fengāue’aki mo e kautaha ki muli pea ko e ‘uhinga mālohi ‘oku tui ki ai ‘a e Potungāue ‘oku tui ki ai ‘a e Pule’angá. Ko e kekele ko e konga ia hotau Tonga pea kapau te tau hanga ‘o hiki ia totongi ki he ngaahi fua fatongia ko eni ‘oku fai ‘e he Potungāue ko eni ke lava ‘o huhu’i e fakamole ‘Eiki Sea, ko u tui ‘e hoko ia ko ha *issue* ki he kakai ‘o e fonua ‘i he taimi ‘oku nau fiema’u ai ke fai ‘a e ngaahi ngāue faka-kekele. Pea kuo u fakamālō ki he Minisitā pea mo ‘ene Potungāue ‘i he lava ke nau fakahoko ‘a e fatongia lelei ma’a e kakai e fonua ‘aki ha ki’i totongi fakaai pē, neongo pē ‘oku ‘i ai e ngaahi taimi ‘oku tōmui ai ka ko hono fakakātoa ‘oku nau fakakakato e ngaahi ngāue ko eni ‘Eiki Sea. Kuo u tui ‘Eiki Sea ko e ki’i fakaikiiki ko ia, pea kuo

u fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau tali ā 'a e Vouti ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Fonua, ka tau hoko atu ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai. 'Oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ne fiema'u kau pē mo e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Fonua, me'a mahu'inga 'aupito.

Lord Fakafanua: Mālō e ma'u faingamālie Sea. Tapu pē ki he Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Uluaki pē ko u fie fakamālō ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene Potungāue ko eni ...

<003>

Taimi 1135-1140

Lord Fakafanua: ...Minisitā koe'uhi he 'oku fai 'a e fengāue'aki vāofi pea mo e Potungāue ko eni koe'uhi ko e ngaahi tofi'a ko eni 'o e Hou'eiki Nōpele, pea 'oku ou faka'apa'apa lahi pē 'oku mahino pē kia au 'a e lea fakatonga ia 'e 'Eiki Minisitā ia 'Eiki Minisitā, kā ko e ki'i me'a nounou pē eni ke u fakahoha'a atu ai.

Ko e 'uluaki pē ko e me'a faingata'a na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'a e feinga ke feau 'a e fiema'u 'a e kakai he 'oku tokolahi 'a e kakai kā 'oku tu'uma'u 'a e lahi ko ē 'o e kelekele. Pea 'oku hangē ko e ngaahi palopalema ko ē 'oku 'ohake 'e he kau Fakafofonga 'oku pea na'e me'a pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku kamata ke mahu'inga ange 'a e kelekele 'i he vā ko eni 'ū fāfāli. Pea 'oku hoko eni ko e palopalema lahi tautefito ki he 'ū tofi'a ko ē Hou'eiki Nōpele, pea tupu mei ai 'a e ngaahi loto na'e 'ikai ke taumu'a 'a e fa'unga ko ē 'a e kelekele ia mo 'etau Konisitūtone ki ai ke hanga pē 'e he lahī ia 'o puke kelekele pea ne mahu'inga'ia ange ia 'i he ngaahi lisi pea mo e fakatau pea mo e neongo 'oku ta'efakalao kā 'e lava pē ke fakatau atu ha lisi 'i he ta'u lōloa. Pea 'oku lahi 'a e ta'efiemālie ki ai 'a e kāinga, pea 'oku pehē foki ki he ni'ihi 'oku nau 'i muli 'oku kei 'i ai 'enua ngaahi totonu hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, ki he *dual citizenship* mo e me'a ko ia.

'A ia ko e kelekele 'oku kau ia 'i he issue mahu'inga 'aupito pea 'oku ou tui pē mahalo 'oku tonu pē ke fai ha lave ki ai mei he tafa'aki ko eni 'a e Hou'eiki Nōpele he ko e meimei ko e fa'unga ko eni 'o e fonua 'oku tupu mei he kelekele pea talu pē mei Pouono hono foaki 'e he Tupou 1 ki langi pea tau kei ma'u monū'ia pē 'o a'u mei ki he 'aho ni, pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'ene felāve'i pea mo 'etau hao mei he KŌVITI.

Tokanga ke fakatolonga ika hohomo he 'oku tokoni ke fakatupu ke lahi ange 'one'one

Kaekehe ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea, ko e na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā pea 'oku ou mālie'ia 'i he'ene fakamalanga ko ē ki he 'ū kupu ko eni 'a e Potungāue, ko e sino pē 'e taha pea ka lavea ha tafa'aki 'e uesia kātoa 'a e sino. 'Oku fekau'aki pea mo e polokalama fika 4, *sub* polokalama fika 2, 'a ia ko e *coastal area* pē ko e tokanga ngaahi koloa fakanatula, pea 'oku ou tui mahalo 'oku 'i ai pē felāve'i pea mo e ngāue ko eni 'a e 'ataakai pea pehē foki ki he toutai mo e ngoue he koe'uhi ko e 'one'one mahalo ko e koloa mahu'inga taha eni 'i he fo'i 'one'one 'i Faleloa 'i Ha'apai pea pehē foki ki he toenga 'o e fonua. He ko e koloa mahu'inga eni 'a e fonua 'oku tafe mei he 'one'one 'a e langa fakafonua he 'oku 'ikai ke 'i ai ha langa fale ia 'e ta'engāue'aki 'a e 'one'one. Kā 'oku to e tafe mai mei ai 'a e ngaahi monū'ia 'i he takimamata he 'oku folau mai 'a

e kau 'a'ahi mei muli ko e ō ki hotau matātahi. Pea 'oku 'i ai foki 'a e fengāue'aki 'a e 'one'one 'i ai 'a e kauga 'a e 'one'one ki he'etau 'ulungaanga fakafonua he 'oku to e ngāue'aki pē 'i he ngaahi 'ū putu pea pehē foki he 'ū me'afaka'eiki. Ka 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe koe'uhī ko e 'one'one 'oku 'i ai 'a e feitu'u 'oku ha'u mei ai, 'a ia ko e hohomo pē ko e *parrot-fish*, 'a ia ko e ika ko enī 'oku tonu ke malu'i, he ko e ika ko enī ko e fo'i ika pē 'e taha 'a e hohomo 'i loto 'i he fo'i ta'u 'e taha mahalo te ne hanga 'o 'ikai ke u 'ilo 'a e fo'i lea fakamatāpule kā ko e ika ko enī 'oku ne hanga 'o fa'u 'a e one'one 'o a'u 'o kilo 'e 100 'i he ta'u 'a e fo'i ika pē 'e taha. 'A ia ko e 'one'one ia ko e koloa fakaenatula ia 'oku fakafou'ou pē ia 'i he ta'u ki he ta'u, 'o kapau te tau hanga 'o malu'i 'a e ika 'oku ne hanga 'o fakatupu 'a e 'one'one.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki; Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga. Ko ho'o 'ai ko ē ke malu'i 'a e hohomo kae fēfē hono 'ate 'e to'o mai pē ia kae mate...

Lord Fakafanua: Sea 'oku 'i ai foki 'a e polokalama 'a e kau mataotao ko enī 'i he Potungāue ko enī 'Atakai pea mo e Toutai ke malu'i 'a e koloa fakanatula 'oku tau faka'aonga'i'aki ko e mokohunu, kā 'oku tau 'osi, 'osi mahino pē nautolu, na'e fakamalanga 'a e 'Eiki Minisitā ko e mokohunu ko e vekiumi ia 'a e tahi, 'a ia ko e ngāue 'a e mokohunu ke ne hanga 'o fufulu 'a e tahi ke 'oua 'e 'uli, pea ke mo'ui mo tupu tupu 'a e ngaahi koloa ko enī fakanatula hangē ko e ika mo e hā fua. Ko e ngāue 'a e hohomo 'a e hohomo...

<004>

Taimi: 1140-1145

Lord Fakafanua: ...Ke ne hanga 'o fakatupu 'a e 'one'one pea mei he 'one'one na'a ku 'osi lave ki ai 'oku lahi e ngaahi monū'ia ke tau lave mei he 'one'one 'a ia kapau 'oku tau mahu'inga'ia he 'one'one 'oku tonu ke tau mahu'inga 'i he ika 'oku ne hanga 'o 'omai e 'one'one. 'A ia kapau 'oku tau mahu'inga'ia 'i he fo'i 'one'one fiema'u ke tau hanga 'o malu'i 'a e ika ko enī pea 'oku ou tui 'oku tonu ke malu'i fakataha pē ia pea mo e mokohunu he 'oku mahu'inga 'aupito ke tau fakatokanga'i ko e kaha'u e fonua 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi *industry* pē ko e ngaahi *sector* ko enī, 'a ia ko e langa fakafonua, pea mo e *tourism*, takimamata. 'Oku tefito ia 'i he fo'i koloa 'oku 'omai 'e he ika pē 'e taha ko enī. 'Ika ke 'i ai ha'aku ma'u 'a'aku ki he toenga 'o e 'ū ika 'atā pē 'ū ika kotoa pē ke tau toutai, kā ko e ika pē 'e taha ko enī 'oku ne hanga 'o tokoni'i 'a e langa ko enī 'oku hoko he fonua pea 'oku ou tui 'oku tonu ke fai ha tokanga makehe ki ai, he ko e me'a 'e taha 'oku hanga 'e he hohomo 'o fai ko e *vacuum* ia 'a e hakau, ko e taimi ko ē ko e liliu ko enī 'oku hoko he liliu ko enī 'a e natula ko ē 'ea mo e feliliuaki ko ē 'ea 'e malava ke uesia 'a e hakau pea mei ai 'e lava ke uesia 'a e ma'u'anga e feitu'u ko enī 'oku fakafanau mei ai 'a e ika ko ē 'oku tau toutai mei ai. 'A ia 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā 'a 'ene felāve'i ka ko u tui 'oku 'i ai pē tokanga ki he ma'u'anga ivi ko enī e fonua mei tahi.

'Eiki Minisitā Toutai: Sea ki'i fakamolemole pē ko u fakamālō atu au ki he 'Eiki Nōpele mei Ha'apai pea 'oku tangane pē ia ko e mau me'a mai mei motu. Kae tuku mai ke mau ō 'o ...ka u 'ave e ki'i fakakaukau ko enī ki he *CEO* mo e ni'ihī ko enī kapau 'oku 'i ai ha me'a pehē 'oku mo'oni 'oku totonu ke fakahaofi ika ko enī, he 'oku mou mea'i pē Hou'eiki ke mea'i 'Eiki Nōpele 'oku mo'oni e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Leipa ko e 'ate e ika ko e ifo e ifo kā koe'uhī 'oku mahino mai 'i he 'aho ni he 'oku 'osi mahino ko e 'one'one 'oku fiema'u ke fai'aki e langa, kā 'oku mālie 'aupito e me'a 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele Ha'apai kā ko u kole pē au ke

tuku mai ko e 'uhinga ke mau vakai ki he me'a ko ia 'i he tafa'aki ia 'o e toutai pea 'omai ha lipooti ki he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea pea kapau pē 'oku ki' i kole ki he Nōpele 'oku 'i ai e ki' i me'a ia 'oku ou fie 'eke ki he Minisitā Fonua kapau pē 'e faingamālie, 'e 'Eiki Nōpele Ha'apai sai pē ke u fehu' i ki he Minisitā Fonua *ok*.

Ko e me'a 'uluaki 'oku fai ki ai 'a e fehu' i Minisitā Fonua fakamolemole pē Feitu'u na ko u fakatokanga' i e me'a na'a ke me'a ki ai 'anenai 'o fekau'aki mo e makakoloa 'oku mahu'inga 'i Tonga ni 'i he vaha'a ko eni loloto ko ē 'o Niua ki Vava'u ha'u ai faai mai he feitu'u ko ē ki Ha'apai 'a ia ko e me'a ko eni 'oku 'alu hake mei he mo'unga afi pea kuo 'osi fakapapau' i ia ko e mo'oni ko e me'a ko eni 'e ma'u ai e pa'anga lahi 'aupito 'a e fonua ni. Me'a pē 'oku tau fanongo pea 'oku mau faka'amu pē 'Eiki Minisitā ke 'omi ange ha lipooti ke fanongo ki ai 'a e ni'ihi tokolahi he Fale ni tu'unga fakatamaki he taimi ni he 'oku 'osi 'i ai ki' i motu'a muli na'a ne 'osi fakahoko mai ia kiate au te nau lava nautolu 'o to'o ka mahalo 'oku 'osi a'u atu pē ki he Feitu'u na koe'uhī ko e feitu'u 'oku lahi e tau palu ai ka te nau lava pē nautolu 'o to'o 'aki pē 'a e me'a ke nau lava 'o 'alu hake ki 'olunga pea taimi tatau to e tukuhifo pē 'a e 'one'one ki lotu tahi kae 'alu 'a e maka koloa ia fakatatau mo e me'a ko ē fiema'u fakafuofua te nau tētē meime'i maile 'e taha tapafā tatau 'a e fo' i 'elia pea kapau leva te nau ma'u e 'elia ko ia 'oku 'i ai ha kaungatonu ki he tau palu mo ha me'a he 'ikai ke nau ue' i 'enautolu, kā 'oku mahu'inga ke fanongo ki ai e Fale ni 'oku 'i ai e fu'u pa'anga lau piliona 'i he fonua ni kā 'oku ou tui ko e makakoloa ko eni na'e kamata me'a'aki pē he Feitu'u na hono faka'osi ko 'eku lele atu ki Ha'apai pea fakamolemole pē Fakafofonga Fika 12 ko e me'a ko eni ko e koloa ia 'a e fonua, kā koe'uhī ko e founa ko ē na'a ku 'alu atu he Konifelenisi 'ou nofo ofi 'i lotu Pangai ko e hā e tu'unga 'a e 'ū kekekele ko ē 'a e Pule'anga ne tukuange ki he kakai *private* 'oku 'i ai ha mea' i he Feitu'u na pē ko e Pule'anga...

<007>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ngoue : ...taimi ko ia na'e kei Kōvana ai 'a e Fakafofonga Fika 12, na'e ki'i lahi e fakafekiki ai, he 'oku ai mo e kongā 'a e *Fire*, 'i ai mo e tokotaha..

Lord Fakafanua : Sea ko u fakamālō atu au he tokoni mei he 'Eiki Minisitā, ka 'oku mama'o eni ia mei he 'eku fakamalanga ki he ikā, me'a mai ia he kekekele mei muli mo e hā fua.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō, na'a ku kole atu pē pea ke kamokamo mai, pea u hanga leva au ki hē 'o fai 'eku fehu' i na'e 'ikai ke u to e tokoni atu au.

Lord Fakafanua : Kātaki pē ko e 'uhingá 'e 'osi 'eku taimí 'aku ho'o fakamalanga tuki 'oatu pē 'e he Seá ho'o taimí.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālie 'eku ki'i fehu' i ka kuo to e ta'ofi mai ia 'e he Feitu'ú na.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā, tuku ke hoko atu e 'Eiki Nōpelé. Mālō.

Kau Potungāue Savea he ngaahi potungāue 'oku laka 'enau tākaki pa'anga he tāketi

Lord Fakafanua : Mālō e ma'u faingamālie Sea. Ko e fo'i poini pē 'e 2 'oku ou fie faka'osi ki ai kimu'a peau pou pou atu ai ki he lipooti ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Fonuá. Ko e 'uluaki pē kau eni ia he Potungāue 'oku ou 'ilo 'oku 'ova pē he ta'u ki he ta'u 'a e pa'anga 'oku tākaki 'e he Potungāue ko eni. He ko e tāketi ko ia 'oku tufa, vahevahe ko eni he 'ū Potungāue 'a e Pule'angá, 'oku takitaha 'ave pē 'a e tāketi ko e fiha miliona te ke 'omai he ta'ú ni, ko e fiha miliona te ke tākaki, ka 'oku meimei nounou kātōa 'a e 'ū Potungāue tukukehe pē 'a e Potungāue Fonuá. Kae hili ko iá, 'oku meimei 'ilonga 'i he fokotu'u ko eni 'ū patiseti fakata'ú, meimei holo hifo pē ki lalo, mei he ta'u ki he ta'u 'a e pa'anga ngāue 'oku vahe ki he Potungāue ko eni, hili ko iá ko e Potungāue pē eni 'e taha, 'oku 'ova 'enau tākaki 'i he tāketi 'oku 'ave he Pule'angá. Ko ia 'a e fie fakalotolahi pē ki he Potungāue ko eni, koe'uhi 'oku laka pē 'enau ngāue kimu'a hili ko iá 'oku lahi hono lāunga'i kinautolú, ka 'oku ou tui ko e natula pē ia 'enau ngāue ke nau tali 'a e ta'efiemālie 'a e kakaí. 'Oku ai pē 'a e faka'amu 'e laka kimu'a 'enau ngāue, koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi tokoni mei muli, pea ko u tui ko e ngāue ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fonuá ki hono fa'u 'a e *system* fo'ou ko e *GIS*, pea mo hono fakaivia'i 'a e kau saveá mo e 'ū me'angāue ke to e lelei ange 'enau fua fatongiá, 'e tokoni ia ki he fakalalaka ko eni 'enau ngāue.

Fokotu'u fakalahi patiseti Potungāue Savea ki he langa koe'uhi ko e lekooti ngaah me'a fakakelekele

Pea ko e me'a faka'osi pē Sea, 'uluaki pē 'oku ou fie fakamālō ki he 'Eiki Minisitā, ne tali lelei ke hiki atu mei he'etau 'apí, kae lava ke langa fo'ou 'a e Fale Aleá, 'i he 'api ko eni 'a e Fale Aleá. Na'e hiki fakataimi mai 'a e ngaahi Potungāue ko eni 'o nau ki'i nofo fuoloa ai. Ka kuo u fakamālō atu 'Eiki Minisitā, pea 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ke ki'i fakalahi mai e ki'i patiseti ki he'enau langa falé. Ko ē 'oku me'a hangatonu mai pē 'a e 'Eiki Minisitā, ko e faliki pē eni ia 'e lava, ka 'oku fiema'u ke mahu'inga'ia 'a e Hou'eiki 'i he koloa ko e kelekelé. 'Oku pau ke 'ave 'oku ai e me'a ko e *safe room* pea 'oku 'i ai mo e ngaahi lekooti mo e me'a, ke malu'i 'a e 'ū lekooti ke malu. Ko u tui 'oku ki'i fiema'u ke lahi ange he 1 milioná. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu Sea, pou pou atu ki he ngāue 'a e Potungāue mo e 'Eiki Minisitā Fonuá. Fokotu'u atu ke tali eni mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Nōpele.

Veivosa Taka : Ki'i miniti pē 'e taha Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, tuku mu'a ke hoko atu mu'a 'eku ki'i fehu'i 'aku ki hē ke fai ha ki'i.. Ko e 'uhingá pē 'Eiki Sea 'oku ou ki'i tokanga..

Sea Kōmiti Kakato : Mou tokanga ko e lōloa mo e nounou 'etau ngāue 'oku 'ia moutolu pē.

Veivosa Taka : Miniti pē 'e taha Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Faka'osi mai Minisitā. 'E Fakafofonga Ha'apai, sai pē 'oku kei toe lahi pē taimí..

Tokanga ki he lahi tufa noa'ia kelekele 'i Ha'apai he taimi e Kōvana kimu'a

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko 'eku fehu'i pē 'aku Sea ki he 'Eiki Minisitā, fekau'aki mo e 'ū 'api ko eni e Pule'angá ko eni 'i' Ha'apai. Nau 'i ai he Konifelenisí, na'e ngalo pē ia 'ia au ke u 'eke mai 'a e ta'u kuo 'osí. 'Oku ou toki manatu'i hake eni, hangē ko e me'a ko u fehu'i atu angé. Hā a 'a e tu'unga 'oku 'i aí. Ko hai 'oku tonu ke mafai pule ki ai? Fakamolemole pē ko e taimi na'e Kōvana ai 'a e tokotaha ko ení Fakafofonga Fika 12, 'oku tufa 'e ia 'a e 'ū kongá ki he ni'ihí pea 'oku ou lave'i pē 'e au 'oku 'i ai pē 'enau felālāve'i mo e ni'ihí ko ení, ka ko e hā koā e me'a 'oku hoko ki aí he 'oku fu'u fiema'u 'aupito 'aupito 'a e kelekele ko iá . . .

Mō'ale Finau : 'Eiki Minisitā te u lava ke u ki'i tali 'eku tafa'akí ka ke toki me'a mai Sea fakamolemole me'a 'oku fehu'i fakahangatonu pea 'osi pea 'ave

Sea Kōmiti Kakato : Tuku ke me'a mai e 'Eiki Minisitā ko ia 'oku ne mea'i lelei, pea 'e nounou ai 'e 'ikai ke mo to e feme'a'aki moua he me'a ko ia 'oku 'ikai ke kau he'etau patisetí.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga pe Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Fonua.

Fakamahino 'ikai ke tufa noa'ia 'a e kelekele

'Eiki Minisitā Fonua : Sea, ko e fehu'i lelei 'a e Minisitā Ngoué. 'Oku 'ikai ke tufa noa'ia, 'oku ai e ongo Kōvana ko e ongo *deputy* ia ki he motu'á ni, ko e ongo Minisitā Kelekele *Deputy* ia. Ko hona fatongiá ke tokanga'i 'a e kelekele 'o Vava'u mo Ha'apai mo e kelekele mo e Pule'angá 'oku 'i ai, pea toki 'omai ia ki Tongá ni ke fai ha sio ki ai e motu'á ni pea kapau 'oku 'alu pē ia fakatatau ki he Lao Kelekelé, te u tali, pea kapau 'oku 'ikai, te u talaange kia naua 'ikai...

<008>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e me'a ko ena ki he kautaha ko ena ko ē na'a ke me'a mai ki ai Minisitā Toutai 'oku 'atā pē ia ki ha kautaha. Ka 'oku 'i ai e founa *process* 'i 'ofisi ke nau ō ange 'o fakafonu mo me'a pea 'oku to e kau mo e 'Ātakai. 'Oku fiema'u e *EIA* ia 'a e 'Atakai pea toki lava ke fakahoko 'ai e laiseni mo e me'a. Na'e fehu'i tatau pē na'e me'a mai 'aki he Minisitā Polisi 'oku 'i ai 'ene fu'u kautaha 'a'ana 'ai ke uku. Ko u talaange 'atā pē mo ia. To e 'ai mai he Minisitā Ako 'oku 'i ai 'ene ki'i kautaha 'a'ana. Talaange 'atā pē mo ia. Ha taha pē.

'Eiki Minisitā Ako: ... Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fonua.

'Eiki Minisitā Ako: Sea fakatonutonu atu e Minisita, ko e fo'i fakahua pē 'a e Minisitā ko e 'ai pē ki he lēkooti ke mahino pē. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai e ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ko u, ki’i fakamolemole pē faka’osi ka ko u fakamālō atu pē au ki he, ke fakamolemole pē ki he Feitu’u na ko e me’a pē ia na’a ku ma’u mei he ni’ihi ‘i muli ‘oku nau ‘i Vava’u. ‘Oku nau talanoa ki he me’a ko ia pea nau ‘ohovale au ia ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ke ‘uhī ke ke fakama’ala’ala mai he Feitu’u na pea ke me’a ange ki he kakai ‘o e fonua kapau ‘e lava ‘o fakahake e koloa ko eni Hou’eiki ko u tui au ‘ikai ke tau to e hoha’a ‘a e Fale.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Ngoue kuo fe’unga ho’o me’a. Me’a mai e Fakafofonga Ha’apai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea mo e me’a pē ‘e taha ‘ai pē pea ke ki’i tukutuku atu ha’aku miniti ‘e 10 he ko ‘etau tu’utu’uni ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo nau tautea koe.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Faitu’utu’uni pē Feitu’u na ia ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘i heni ke u faitu’utu’uni ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Io ...

Sea Kōmiti Kakato: mo tauhi ‘a e Fale. Me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... he tu’utu’uni Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou’eiki e Kōmiti Kakato ‘Eiki Sea ko e ki’i poupou pē eni ia ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā Fonua. Fakamālō ki he ngāue lahi fakahoko he Potungāue ka ko e kātaki pē Sea ko e hangē pē ko e me’a mai ‘a e Minisitā Pa’anga ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha fika heni ka ko e me’a ko ē na’e ‘uluaki talatalaifale ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā kaveinga ngāue ‘a e Potungāue ko ia ‘oku fiema’u pē ke fai ha ki’i poupou mo e fakamamafa he ‘oku fiema’u pē ke ‘oatu mei he Fale Alea. ‘Uluaki pē Sea poupou ki he hangē na’a ke me’a ‘aki kimu’a kau eni he Potungāue ‘oku nau ‘ikai ke u ma’u pē na’e kamata fakakū ‘enau polokalama letiō fakama’ala’ala ki he kakai ‘o e fonua ‘a e ngāue ‘a e Potungāue ko eni pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ki he kakai hangē ko e ngaahi me’a na’e ‘osi ‘ohake heni ‘a e ngaahi fakamaama kotoa pē fa’a fakahoko mai he polokalama letiō ko eni.

Ko hono ua Sea na’e ‘i ai e me’a na’e me’a konga lalahi pē foki ‘a e ‘Eiki Minisitā fekau’aki ko e me’a fakaloloma ia ‘Eiki Sea. Maumau e ngaahi fāmili tokolahi ‘i he kekelele Sea ‘a e hangē ko ia na’e ‘osi me’a mai ‘aki pē ‘e he Minisitā ko e pekia e tangata’eiki ia mo e uitou kae pule leva ‘a e ‘ea ia ‘o fai ai e ngaahi femotumotuhi ‘i he tokoua ko e tuofāfine pea ‘oku ‘osi fakamatala mai pē ia he ngaahi polokalama ka ‘oku mahu’inga pē ke ‘ohake mei Fale Alea ni he ko e mahino pē foki ‘a e ngaahi palopalema eni ‘oku fakaloloma he a’u mai ki he ngaahi taimi pehe ni ka ‘oku mahino pē ‘oku tonu ke fakakaukau e, mahino pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai e Minisitā ia ka te

fakakaukau kita e tamai pē kuo te a'u ki ha ta'u matu'otu'a 'oku 'i ai hoto kekele 'oku fakakaukau ke te vahevahe ki he'ete fānau ke fai mo fakahoko he'ete kei mo'ui. 'Osi 'omai pē fale'i ia ko ia he Potungāue he neongo 'oku nau nofo fe'ofa'ofa ni pē nautolu ia 'i he taimi 'oku te kei mo'ui ai ka ko e 'aho pē ko ē 'ete hiki atu ki fa'itoka, 'oku kehe leva 'a e taimi ko ia pea 'oku hoko ai e ngaahi maumau lahi Sea 'i he ngaahi fānili pea 'oku faka'amu pē ke tokanga ki ai e ngaahi fānili he ko u tui 'oku 'osi 'omai pē ngaahi fale'i ia ko ia he 'Eiki Minisitā tautautefito ki he polokalama ko eni 'oku nau fakahoko.

Ko hono ua pē hangē na'e me'a ki ai e Fakafofonga 'a e Tongatapu Fika 9 pea na'e 'osi me'a mai Minisitā ia he tafa'aki ko ē kau Tonga na'a nau ō 'o liliu muli pea nau lava ke nau, 'a e founga 'a ē na'a ne 'osi me'a 'aki ka nau tui 'a e 'uhinga 'a e Tongatapu Fika 9 ki he kau liliu Tonga kau muli 'aupito pē ko eni ko eni na'e 'osi liliu Tonga mahino pē foki Sea he Lao ia ka ai ha muli ia liliu Tonga he 'ikai pē lava ia ke lesisita ha kekele. Ka 'oku mahino pē foki nau lava nautolu ia 'o lisi 'a e ngaahi kekele. Ka ko e me'a tatau pē Sea ko e to e fakahoko pē ki hotau kakai ke fai 'aki 'enau fakapotopoto he 'oku 'ikai to e ai ha mafai ia e Minisitā ko ho'o ha'u pē 'a koe mo felotoi ke ke momoi kae lisi ...

<009>

Taimi: 1155-1200

Lord Tu'iha'angana: ... he tokotaha ko iá ko e fakakakato pē he 'Eiki Minisitā ia 'a e Lao mo fakahoko pē ko ha'o me'a atu. He 'oku tau'atāina kakato pē 'a e kakai e fonuá ki honau kekele pē ko e fa'ahinga 'oku nau alea momoi 'o lisi ki he kau muli ko eni kuo nau 'osi liliu Tongá. Pē ko 'enau tau'atāina pē 'anautolu 'o nau lava atu ki he ngaahi pangikē 'o nau ō nō kae mōkisi pē ko e malu'i 'aki honau kekele. Pea 'oku 'ikai ke to e kaunga 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'e taha e Minisitā ki ai. Ko e mafai pē ia 'o e Minisitā ke ne fakakakato 'e ia e ngaahi *process* fakapepa ka ko e lotu tau'atāina pē ia mo e lotu pē ia 'o e tokotaha ma'u 'apí 'oku ne tau'atāina ki he'ene kekele. Ko ia pē 'a e poupu ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

Fakamolemole Minisita Fonua ki he fakakata 'aki ongo Minisita he Kapineti he'ene fakamalanga

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e ki'i me'a pē 'e taha na'e ngalo he motu'á ni. 'Uluakí pē Sea ko u kole fakamolemole ki he Minisitā Polisi mo e Minisitā Ako fakakata vale ia Sea. Fakamolemole atu. Na'a ku 'uhinga pē 'eku ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sai pē ia, sai pē faka'ofa'ofa pē he mahalo 'e toki 'oatu pē kae sai pē. Mālō.

'Eiki Minisitā Fonua: Mālō. Na'a ku 'uhinga pē Sea ko e, 'oku 'atā pē ia ki ha kautaha kapau te ne lava 'o fakahoko 'a e fatongia ko ē 'oku 'oatú 'oku 'atā pē ia ke fai ha sio ki ai.

Fakamālō'ia kau nōpele 'enau foaki mo e tufa kelekele ki he kakai e fonua

Ua ki aí Sea 'oku ngalo he motu'á ni ke fakamālō ki he kau Nōpelé. Ko e Nōpelé ni 'oku lahi 'enau kelekelé. Kamata 'enau vahe, vahe ki he kakai e fonuá. Ko e Pule'angá ia 'oku 'ikai ke lahi e kelekelé ia si'isi'i. Ko e mala'efaka'eikí to'o 'e he Pule'angá mei he tofi'a 'o e kau Nōpelé. Me'a ta'elea Sea me'a ia ui ko e fatongia kia Tupou. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'e 'Eiki Minisitā Fonua. Ko u pehē ko e me'a lelei taha ena ho vouti ke me'a 'aki 'o pehē 'oku 'ikai totonu ke to e fai ha fakataha ka tau nofo 'o fakakaukau ki he me'a ko ena 'oku ke me'a. Me'a mahu'inga 'aupito ia pea mo'oni ho'o me'á 'Eiki Minisitā. Ko ia ai Hou'eiki tau tali e Vouti e 'Eiki Minisitā mo e koloa ko eni 'oku hanga ki he lelei fakalukufua 'o e tauhi mo e ngāue 'a 'Ene 'Afīō ki he mātu'á ni si'ono tauhi kimoutolu kakai.

Losaline Ma'asi: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo tali e vouti ko ení Fakafofonga. Tau hoko leva ki he vouti hokó. Mālō.

Vouti fika 21 – Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga (PSC)

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Fakamālō atu he tali e Vouti ko eni 'a e Minisitā Fonuá. Sea ko e Vouti 21 'Eiki Sea ko e Vouti eni 'a e *Public Service Commission* pē ko e Komisoni ia 'Eiki Sea 'oku nau tokanga'i e toko 5000 tupu 'oku nau fakahoko fatongia ma'á e Pule'angá. 'Oku fa'unga e Komisoni ko ení 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē poate 'oku ne pule'i e Komisoni pea ko e poate ko ení mo e *CEO* e Komisoni 'oku nau līpooti hangatonu ki he 'Eiki Palēmia 'i he'enau fokotu'utu'u ngāue 'oku fai. Ko e 'esitimetri ki he va'a ko ení 'Eiki Sea 'oku ki'i holo si'i hifo pē ia 'i he 2.06 fakafehoanaki ki he 'esitimetri e ta'u fakapa'anga lolotonga.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamolemole atu tau ki'i mālōlō ai. Tau liliu 'o Fale Alea.

(*Na'e liliu 'o Fale Alea.*)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fakataha 'Asenita na'e tonu ke fakahoko he 12 'oku toloi ki he 4. Tolo ai pē Fale ki he 2.

(*Na'e toloi e Falé.*)

<002>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e fakamanatu atu pē ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Asenitā, fai e fakataha he mālōlō ko eni he 3:00. Kole ke tau liliu ai pē 'o Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. Tau fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi he tauhi lelei kuo fai kia kimoutolu. Kole mu'a ke u hūfanga he tala fakatapu kakato na'e kamata 'aki 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea he pongipongi ni ka tau hoko atu ā ki he 'etau ngāue. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Mālō.

Fakama'ala'ala he Vouti fika 21

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea. Kau hoko atu ai pē he fanga ki'i *brief* nounou atu pē 'a e *Public Service Commission*. Hangē pē ko ia na'u 'osi lave ki ai 'anenai he'enu 'esitimetri Sea. Kau e Potungāue ko eni he ki'i Potungāue 'oku nau lava pē 'o fakahoko e ngaahi liliu pē 'i loto 'i he founa ngāue 'aki pē 'a e pa'anga tatau pē 'i he patiseti ko ē ta'u lolotonga pea mo e patiseti fakaangaanga ki he 20/21 'Eiki Sea.

Ko e lava foki eni 'Eiki Sea 'a e ta'u 'e 3 hono fakahoko e founa ngāue ko ia ki hono vakai'i 'a e fua fatongia ko ia 'a e kau ngāue faka-pule'anga pē 'oku 'iloa pē ko e *PMS* 'a ia 'oku *assess* tu'o 2 ia 'i he ta'u ngāue kotoa pē. 'A ia pea 'oku fakatefito mei ai 'a hono 'oange 'a e fanga ki'i me'a'ofa ki he kau ngāue 'o fakatefito 'i he *grading* 'i hono *assess* 'e he kau *supervisor* pea pehē ki he *CEO*. 'Oku ola fakafiemālie 'aupito Sea 'a e ngāue ko eni neongo na'e 'i ai pē ngaahi palopalema 'i he ta'u 'e 2 ko ē na'e 'uluaki fakahoko ai. Ko e founa ngāue fo'ou foki eni pea 'oku ou tui 'oku taukei ange mo mahino ange ki he kau ngāue hono fakahoko e fatongia ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ki he liliu 'a e Lao ko eni 'a e *PSC* ke to e fakaivia 'a e ngaahi fatongia 'oku fai he *PSC*. Ko e tefito'i fatongia lahi foki 'a e sino ko eni 'Eiki Sea ko hono tokanga'i fakalukufua 'a e kau ngāue faka-pule'anga 'o tatau pē 'i hono filifili 'a kinautolu 'oku fe'unga ki he ngaahi lakanga 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e ngaahi Potungāue takitaha 'o a'u foki ki he *CEO* pea 'oku nau fengāue'aki vāofi 'aupito pea mo e Minisitā takitaha 'Eiki Sea.

Ko e ta'u ni 'Eiki Sea 'oku nau kei nofo *rental* 'oku 'i ai e palopalema ki honau 'ofisi, mea'i pē he Hou'eiki ka neongo ia 'Eiki Sea kuo 'osi ma'u e kautaha ke nau hanga 'o fakalelei'i e 'ofisi ko eni 'o e *PSC* fakataha pea mo e 'Ofisi motu'a 'a e 'Ofisi Palēmia 'a ia ko e *contract* ko eni 'Eiki Sea na'e fakapa'anga ia mei muli 'aki 'a e pa'anga 'e 7 kilu pea fakakakato atu 'e he Pule'angá e 3 kilu 'o fe'unga mo e 1 miliona. Ko e ngāue ko eni 'Eiki Sea, ngalingali kuo mei kamata pea 'e kakato ki he konga kimu'a pē ta'u kaha'u 'Eiki Sea.

<003>

Taimi 1405-1410

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko hono fakakātoa pē ia 'Eiki Sea 'a e fokotu'utu'u ngāue pea mo e 'esitimetri ko eni ki he *PSC*, pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai ha pou pou. Me'a mai Tongatapu fika 1.

Tokanga holo patiseti ki he va'a 'oku nau pule'i kau ngāue fakapule'anga

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Fale, Sea ko e tokanga pē 'a e motu'a ni ko 'eku fakatokanga'i hifo 'oku 'i ai 'a e ki'i holo fakakātoa ki he pa'anga ko eni 'oku 'a e 'esitimeti ko eni meimei 'oku 2 kilu pea ko 'eku 'uhinga 'eku fehu'i Sea, ko e ongo me'a mahu'inga taha 'i ha Pule'anga, ngāue fakapule'anga 'uluaki ko e pa'anga ua ko hono kakai. Pea 'oku mahu'inga tatau pē 'etau faka'amu ke lahi ha sēniti ke fakalele'aki 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga, pea mo e fiema'u ke tau ma'u ha kakai lelei mo tokanga'i pea tauhi lelei ke nau fakahoko 'a e fatongia 'a e Pule'anga. Mālō, pea 'oku, hangē ko e me'a na'e fakahoko mai 'e he Minisitā 'oku lava pē 'o ngāue'aki 'e he Potungāue ko eni 'a e ki'i sēniti 'oku ma'u. Kā ko 'eku hoha'á 'aku 'e Sea 'oku 'i ai 'a e va'a mahu'inga 'i he tokanga'i 'a e kau ngāue fakapule'angá hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai fekau'aki pea mo e *performance management system*, ko e *sub-program 4, 4 Va'a 'o e Pule'i mo Tokanga'i 'o e Kau Ngāue Fakapule'angá*.

Ko e tafa'aki mahu'inga eni Sea, kā 'oku fakatokanga'i 'oku holo hono patiseti pea na'a ku fakakaukau 'oku 'ave ia 'o fakamahu'inga'i'aki 'a e tafa'aki ko eni ki he Va'a Tokanga'i Fakalukufua mo hono Sivisivi'i 'o e kau ngāue, kā 'oku 'ikai, kau vakai hifo ki he peesi 316 'oku fokotu'u ai 'a e va'a fo'ou ia ko e *public service management*, pē ko e *corporate service, sorry*, ko e *corporate service*, 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u lelei ko e hā hono 'uhinga 'oku fakakakato ai ē kae 'ikai ke tokangaekina 'a e tafa'aki mahu'inga mahu'inga 'aupito ko e *public* ko e *human resource management* 'i he *sub-program 4*, peesi 314. 'Oku 'i ai 'a e lea 'i he *management* Sea mo Hou'eiki 'oku pehē ko e tokotaha fiemālie *satisfied worker*, ko e *productive worker* ia.

'Oku lahi 'a e lāunga ia Sea neongo 'oku pehē 'oku fakafiemālie pē *PMS*, kā 'oku lahi 'a e lāunga ia fekau'aki pea mo e me'a sivi ko eni 'oku 'ikai ko ha me'a sivi 'oku fe'unga ke ne fakafuofua lelei 'a e mahu'inga totonu 'a e fakahoko fatongia 'o e kau ngāue fakapule'anga.

Sea 'oku ou tui pē 'e lava pē 'e he Pule'angá 'o vakavakai'i ha founa 'oku to e taau ange ke fai'aki 'a e fakahoko fatongia, ka ko u hoha'a lahi ko e hā 'a e makatu'unga 'oku holoki ai 'a e tafa'aki mahu'inga ko eni ko hono tokanga'i pē ko hono *manage* 'a e *human resources*. 'I he taimi tatau pē 'oku 'ikai ke u fakatokanga'i hifo 'a e tafa'aki mahu'inga 'aupito 'aupito pē mo ia 'i he *human resource management*, ko hono *develop* 'a e *human resources* pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha tafa'aki pehē, 'i he tafa'aki ko eni ki he kau ngāue fakapule'angá. Kae kehe, mahalo na'a 'oku fakahoko ia 'i he ngaahi Potungāue kehekehe kā ko e tefito'i kau ia 'i he tefito'i fatongia 'o ha *public service management*. Ko 'enau *hire* pea mo nau hanga 'o tokanga'i pea mo hono *train* kinautolu.

Ko e me'a 'oku ou hoha'a au ki ai Sea mo taki ki ai 'etau tokanga ko e fa'ahinga founa ko eni 'oku ngāue'aki pea 'oku ou tui pē au 'oku totonu ke fakalelei'i 'enau *performance management system*...

<005>

Taimi: 1410-1410

Siaosi Pōhiva: ... he 'oku lahilahi ...'oku faingofua ke fakahoko ha ngāue ta'etotonu ai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kole ke ki'i tokoni ki he Fakafofonga

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai e Minisitā Pa'anga

Tali ki he fehu'ia holo patiseti ki he Va'a PSC tokangaekina mo pule'i kau ngāue fakapule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea tapu pea mo e Fale ni Sea ko e fakamalanga ko eni Sea ki he *PMS* pē ko e founa ngāue ki hono vakai'i e ola e kau ngāue fakapule'anga ko e fo'i *system* ia ngāue na'e fakahoko eni ia he kau mataotao 'i he *human resources* 'i he kole 'a e Pule'anga. Ko hono toki liliu eni 'Eiki Sea 'osi ta'u 'e nimangofulu tupu na'e ngāue'aki pē 'a e *increment* ia ko e angamaheni pē 'osi pē ta'u 'oatu ho'o *increment*, ko u kole atu ki he Fakafofonga malanga mai pē koe he 'Esitimetu tuku 'a e founa ngāue ia he 'oku 'i ai 'a e kau mataotao na'a nau fokotu'u eni pea ko e toki ta'u tolu eni hono fakahoko e ngāue ko eni pea 'oku 'i ai hono ola lelei 'Eiki Sea.

Ko e *training* ko ē 'a e kau ngāue fakapule'anga ko e potungāue ko eni 'oku ne fokotu'utu'u 'a e ngaahi *training* kehekehe 'a e kau ngāue fakapule'anga 'i he taimi tatau pē ia ko e ngaahi va'a kotoa pē 'u potungāue he taimi ni 'oku 'osi 'i ai 'a e va'a ia ki he *human resource management*. 'A ia 'oku 'i ai honau fatongia 'onautolu ia ko e fakahoko 'a e ako fakalotofonua *internal* pea mo hono 'ave 'o ako'i ki muli 'a e *resources* 'o e ngaahi potungāue 'Eiki Sea 'oku 'osi mā'opo'opo pē 'a e palani ngāue ia. Ko e konga ko eni ki he va'a fo'ou ko eni 'oku fokotu'u ko eni ki he *corporate services* manatu'i ko e fokotu'utu'u ngāue ko hono feliuliuaki ko ē 'o e *structure* ko e me'a ia 'a e *CEO* ko ia 'oku meti ko ē 'i he folau ko ia 'Eiki Sea he 'ikai ke to e fu'u ma'olunga ange 'a e me'a 'a e Hou'eiki heni he ko e kau toketā eni 'oku nau fokotu'utu'u 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea.

Ko e ngāue'aki pē 'a e ivi fakapa'anga tatau kae fokotu'utu'u 'o fakatatau ki he ngaahi tāketi fakangāue kuo fokotu'u 'i he palani ngāue ki he ta'u 'e tolu ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu ko e faka'ilonga ia ha potungāue 'oku lava 'o pule'i lelei lava 'o fakahoko e fatongia mo e taumu'a ko ē 'oku fiema'u ki ai 'aki 'a e *resources* tatau pē 'Eiki Sea me'a 'oku ui ko e *efficiency* mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā

Siaosi Pōhiva: 'Eiki Minisitā te ke lava 'o talamai ko e hā 'a e *return on investment* 'i he *public service* kau ngāue fakapule'anga Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'ene fakakata pē ko 'ene 'ai ke u tali atu 'ene fehu'i

Siaosi Pōhiva: 'Ikai ko ha'aku fakakata ko 'eku 'eke atu e fehu'i ko ia 'uhinga ia 'eku fehu'ia 'a e me'a ko eni

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku kehekehe pē ia fakatatau ki he potungāue ko e me'afua ko ia 'oku toki 'ave pē ki he potungāue taau taha pea 'e ma'u mei ai 'a e *return* ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni ia

Siaosi Pōhiva: Sea ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa ki heni he 'oku ko e tokoni pē 'oku ou hoha'a pea 'oku 'ikai ke u ...ki he holo ko eni silini ko eni 'i he fo'i va'a mahu'inga ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e hoha'a kapau 'oku 'ikai ke lava e potungāue 'o fakahoko honau fatongia totonu 'oku fiema'u ke fakahoko ko e me'a ia ke tau hoha'a ki ai

Siaosi Pōhiva: Ko e fokotu'u eni he kau mataotao pea haohaoa ai ha fa'unga ia ai ko e fa'unga kotoa pē 'oku lava ke uesia

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu ke ke lave mai ki he fika he ko e fika eni 'oku fokotu'u mai he potungāue mo e Fale Pa'anga ke fai'aki e fatongia 'o e PSC tuku e founa ngāue ia mo e me'afua 'oku ngāue'aki he potungāue ko eni 'oku 'ikai te ke mea'i ia 'e koe 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā Fakafofonga mo'oni 'aupito e 'Eiki Minisitā mahino 'aupito tau nofo ki he mata'ifika ko e founa ngāue 'oku 'i ai hono ngaahi tu'utu'uni 'o'ona mo e takitaha potungāue.

Siaosi Pōhiva: 'Ikai, 'oku ou fehu'ia 'e au 'ene toutou fa'a pehē 'oku 'ikai ke mea'i 'a ha taha 'a e ngāue ko eni 'oku mau fehu'ia Sea. Ko e 'uhinga ia 'oku mau fehu'i atu 'emau hanga 'o 'ilo'i e me'a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko ia me'a mai koe

Siaosi Pōhiva: Sea ko e 'uhinga 'eku lave ki heni he ko e me'afua ko eni 'oku *subjective* 'oku 'uhinga ia 'oku fakatatau ia ko e lāunga mai ko eni 'a e kau ngāue ko eni he 'oku filifilimānako fehu'ia 'enau fai fatongia 'oku faka'eke'eke nautolu pea toki *rating*

'Eiki Palēmia: Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ki'i me'a mai e 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: 'Oku mahu'inga mālīe pē ia ki he motu'a ni tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki mahu'inga mālīe pē ia ki he motu'a ni 'oku lahi e me'a 'oku *subjective* 'i he me'a he 'oku 'ikai ke pehe ni ia 'oku fai ha

<007>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Palēmia : .. ngāue 'i he loto Pule'angá pea u hanga 'o fa'u ha *profit and laws account* ke mahino, 'oku ai 'a e tupu mei he ta'u ko ē mei he ta'u ko ē, toki 'ai pē ia 'i Fale Pa'anga, ka ko e fo'i fakamole pē ia. Ko u 'ilo pē mahalo ko e Potungāue pē ko eni 'oku nau fai ki he ngaahi Potungāue kehekehe. Pea ko u lave'i pē ko e Fakafofonga Fika , na'a ne ki'i kamakamata pea mo e *consultant* 'e taha 'a e *performance management* 'i he Potungāue Akó.

Siaosi Pōhiva : Ki'i fakatonutonu atu Sea. Te'eki ke u ngāue au ki ha *performance management* 'a ha Potungāue Ako. Ko e me'a 'oku ou ngāue au ai ko e me'a faka-*assessment* ia mo *curriculum*. Ko 'eku fakatonutonu pē 'aku na'a hala e ma'ú, te'eki ke u ngāue ki ha *performance management*.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē. 'Eiki Palēmia me'a mai.

'Eiki Palēmia : Ko e *PMS* ko e me'a ia 'oku ou talanoa atu aí. Ko e *Performance Management* ia. Ke tau hanga 'o sivi 'a e *performance* 'a e tokotaha 'osi 'a e ta'ú, pē ko e 'osi ha fo'i piliote uike 'e taha, pau ke tau seti 'a e tāketi mo e 'ū me'a kotoa ko iá. 'A e *timeliness* 'o ha fai 'o ha me'a mo e 'ū me'a ko iá. Pau ke tau 'ilo 'a e *process*. Ko e me'a ia ko ē 'oku kole atu ai, ki'i taitaimi hifo. Kuo pau ke te 'ilo e *flowchart* e me'á ke mahino pē 'oku 'alu kia hai, kia hai, kia hai. Ko hai 'oku nau *involve* he fo'i me'a ko ia. Kuo 'osi fe'unga pē hē 'a e 'ū me'a ko ia 'oku faí, he kongá ko iá. Ko 'eku talanoa ko ení ko 'eku talanoa mo'oni. 'Oku ai e ki'i *system* na'e 'ai ke fai 'e he Potungāue Akó pea na'a ku faka'amú 'e lava, pea 'osi ange pē 'oku 'ikai ke lava, 'i he kongá ko iá he kuo pau ke te hanga 'o *trace* 'a e lele 'a e *information* mei he kamatá 'o a'u ki he'ene 'osi.

Siaosi Pōhiva : Sea ko e hā na'e 'ikai ke lava ai 'a e ngāue ko iá, pea ko e ngāue 'i he hā. Ko 'eku fehu'i pē 'aku he 'oku ne talamai na'e 'i ai 'a e *process* 'a e Potungāue Akó kae lava ke u tali lelei 'a e 'ū me'á Sea.

'Eiki Palēmia : Na'e ai 'a e me'a ki he ola ko ia 'o e sivi 'a e tamaikí. Na'e 'i ai 'a e *consultant* na'e *write* hono *contract* pea na'a tau longoa'a ai. Tapu pē pea mo e Fale 'eikí ni, ko 'eku lea pehē 'oku ou ongo'i pē 'oku feuluulufi 'etau nofo heni Fale ní, ka ko 'eku talanoa mo'oni 'i he me'a ko iá.

Siaosi Pōhiva Ko u kole atu Sea ke talanoa mai pē ia he me'a ko ē, he ko e me'a eni ia 'oku me'á 'a e patiseti ko eni ki he *PMS*. Ko e me'a 'oku talanoa ki ai 'a e Palēmia ia, ko e fu'u me'a ia he *assessment* mo e me'a ia he akó. Kapau 'oku fiema'u ke tau 'alu ki ai pea tau to e hiki tautolu ki ai 'o talanoa ai kau fakama'ala'ala 'e au ki he Palēmiá 'Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga. Faka'osi mai ho'o me'á 'Eiki Palēmia, kae hoko atu e me'a ia 'a e Fakafofongá.

'Eiki Palēmia : Ko e *performance management* ko ení, 'oku fai pē 'e he Potungāue ko ení 'o a'u ki he Potungāue Akó, he ko e kau ngāué 'a e Potungāue Akó, 'oku *assess* pē he fo'i *system* 'e taha he *PMS* 'a e me'a ko iá pea 'oku mo'oni..

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'Eiki Palēmia 'oku mahino ia kia au.

Siaosi Pōhiva : Ko e me'a ia ko ē 'oku fakamatala ki ai 'a e me'á he *reform* 'a e Potungāue ko ē na'e fiema'u ke *objective* 'a e ngaahi *rating* kotoa pē. Hono *define* e fo'i output 'a e tokotaha ngāue 'oku fiema'ú pea to'o pē mo hono ngaahi fiká 'o ngāue'aki. Ko e faka'eke'eké Sea 'oku ...

'Eiki Palēmia : 'Oku ta'emalava ke *objective* 'a e me'a kotoa. *Even* hono fa'u 'a e fakamatala pa'angá, ..

Siaosi Pōhiva : Lōloa kapau te tau 'alu ki ai, ka te u lava pē 'o fakamatala'i atu 'Eiki Palēmia 'a e founa ko ia.

'Eiki Palēmia : 'Oku faingofua foki 'a e tākaki pē 'a e 2 mo e 2 'o 4, pea tau pehē ko e me'a ko iá 'oku *objective* he kuo 'osi pau ia quantify 'aki ...

Siaosi Pōhiva : Ka u fakakakato atu mu'a.

Sea Kōmiti Kakato : Ko u tui .. 'etau ngāué Fakafofonga, he ko e 'uhingá 'oku ki'i lōloa e feme'a'akí ka ko e *system* pē 'e taha.

Tokanga ki he 'ikai fakalahi patiseti Va'a PSC tokanga'i kau ngāue fakapule'anga kae tuku 'i Fale Pa'anga

Siaosi Pōhiva : Ko e faka'amu pē 'a e motu'á ni, ke fakaivia mu'a 'a e fo'i Potungāue ko ení, he ko e Potungāue mahu'inga, mahu'inga tatau pē mo e pa'angá. Fakalahi e pa'anga ia ki he Potungāue Pa'angá, kae hangē 'oku tukutukunoa'i 'a e fu'u Potungāue mahu'inga 'oku ne tokanga'i e kakaí, 'a e kau ngāue fakapule'anga 'a e fonuá.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ko e ki'i tokoni ē.

Fakama'ala'ala ki he founa 'oku fatu 'aki e Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e anga ko ia hono fa'u ko ē e patiseti 'oku 'oatu e ngaahi makatu'unga mo e ngaahi 'uhinga, mo e ngaahi *guidelines* mo e ngaahi *priority* ki he ngaahi Potungāué ke fatu mai ai 'a e patiseti 'Eiki Sea. Ko e kongá lahi 'o e patiseti ko eni...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Pa'anga: mo e palani ngāue mai ia 'a e 'Eiki Minisitā pē *CEO* 'a ē ko ē 'oku na tokanga'i ko ē 'a e Potungāue. Ko ia 'oku ou fie fakamahino'i pē heni 'oku 'osi fiemālie Potungāue ko eni mo e *CEO* ki he ivi fakangāue mo fakapa'anga 'oku 'oange ko ē ke fakahoko lelei 'aki honau fatongia. Ka neongo ia tatau kotoa pē e ngaahi Potungāue 'Eiki Sea pau e lolotonga e folau he ta'u 'asi hake ha ngaahi fiema'u vivili pea mei he ngaahi Potungāue 'e 'ikai *cover* he'enu 'esitimetri. 'Oku, ko e fatongia ia 'a e Fale Pa'anga ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko ia. Ko ia 'oku 'osi maau e 'esitimetri ia Sea. Ko e *PMS* ia hangē ko 'eku lau 'anenai ko e ta'u 'aki eni 'e 3 hono fakahoko pea na'e 'ikai, 'ohovale pē 'oku tuputuāpulefanua pea hoko mai e fo'i founa 'a e 'ai ko eni e 'ū ngāue kuo 'osi tali he Pule'anga ke ngāue'aki. Na'e fai 'a e fekumi mo hono vakai'i ko e hā e founa lelei taha mo e fakamāmani 'oku ngāue'aki. Pea ko e 'uhinga ia na'e *pick* ai e *system* ko eni ko e *program* kakato eni hono ta'u 3 ko e 'alu eni e ta'u 4 Sea. Pea 'oku hangē pē ia ko ha founa ngāue fo'ou ko e kamata kuo pau pē ke 'i ai e ngaahi *issue*. Ka ko 'ene 'alu ko ē ke mahino ange pea 'oku lava leva 'o ikuna e taumu'a ko ē 'o e ngāue he 'oku mahino ki he tokotaha ngāue ko e hā hono tefito'i fatongia pea 'ikai ke ngata pē ai ia 'i he Potungāue ko e hā e ngaahi

KPI ko ia ‘oku fiema’u ke lava ‘o fakahoko ‘oatu e pa’anga ko eni ke nau ngāue’i ‘osi ko ē ta’u pea vakai’i.

Siaosi Pōhiva: Sea kapau te tau talanoa hē te tau lōloa tautolu ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

Siaosi Pōhiva: Ko ia ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni pē ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kole atu ‘Eiki Sea.

Siaosi Pōhiva: Ka u faka’osi atu pē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tau foki mai tautolu ki he’etau ‘esitimetri ‘oku nounou ange ia ‘Eiki Sea mo mahino ka tau hiki.

Sea Kōmiti Kakato: Sai mahino ho tokoni ‘Eiki Minisitā.

Siaosi Pōhiva: Ki’i faka’osi atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E sai pē ke ki’i tokoni mai e Minisitā Mo’ui kuo si’i fakaulo mai ‘ene maama na ‘oku lave mai ki he ‘ū me’a ko ena ‘oku ke me’a ...

Fakama’ala’ala he founda fakahoko ‘aki sivi’i kau ngāue fakapule’anga

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō Sea tapu pē pea mo e Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakatō. Ko u fie tokoni atu pē fekau’aki mo e *issue* ko eni e *performance management system*. ‘I he tu’u fakapolofesinale ‘oku lula fua ia ki he *professional standards*. ‘A ia ko e lula fua ma’olunga taha ia ‘oku fua ki ai e ngaahi *competencies* ‘o ha tokotaha fakapolofesinale ‘a ia ‘i he fa’unga ‘o ‘ene *job descriptions* ‘oku ‘i ai e ngaahi *key results areas* pē ko e kaveinga lalahi kuo pau ke ne fakahoko ‘i he’ene fakahoko ‘ene ngāue pea tulitulifua ‘a e ngaahi *key results areas* ko ia ki he ngaahi *key performance indicators*. Ko e ngaahi *key indicators* ko ia ko ia ‘e lula fua ‘i he taimi ko ia ko ē ‘e fakahoko ai ‘a e *performance management system*. ‘A ia ‘i he lula fua ‘o e taimi ni *PMS* ‘a e Pule’anga ‘oku lula fua ‘e he tokotaha ngāue ‘ene ngāue ‘uluaki ki he *rating scale* ko e taha ki he nima ‘a ia ko e nima ko e ma’olunga taha ia. Ko e taha is *totally unacceptable* ‘a ‘ete lula fua ko ia ‘a e fo’i *rating* ko ia ‘e taha. Pea ko e tokotaha ngāue te ne fua leva ‘ene fakahoko fatongia ki he fo’i *KRA* kotoa pē pē ‘oku nima pē ‘oku taha pea hili ko ia ‘ene fakafuofua lelei taha ki he’ene *performance* ‘e ‘ave leva ki he’ene *immediate supervisor* ko e *immediate supervisor* ko ia te ne hanga *oversight* ‘a e *performance* ‘ene tokotaha ngāue. Kapau te na *agree* ko e *performance* ‘a e tokotaha ko ia na’e *outstanding* ‘a ia ko e *level* hono nima ia pē ko e ma’olunga taha ia *rating* he tokotaha ‘oku nima *rating* he *supervisor* ‘oku nima ‘e ‘alu leva ‘ena lula fua faka’osi ko e *overall rating* ia ‘o pehē ko e nima ‘o kapau leva he ‘ikai ke na *agree* ‘e fua atu ‘e he tokotaha *supervisor* ‘oku tolu te na pau leva ke na to e talanoa pau leva ke *show* e *evidence* ko e hā e *evidence* ‘oku ke

pehē ‘oku ke nima ai ka ko u hanga ‘e au ‘o fua koe ki he tolu pea ‘e toki tānaki ‘e *overall* ia ‘o toki ‘ave ki he *PSC* ‘a e *performance* fakalukufua.

Ka ko e Sea ko e tu’u ko ē ‘a e *performance* ko ē ‘a e Potungāue Mo’ui na’e fakafiemālie ‘aupito ‘a e lula fua na’e fakahoko he *PMS* he 2018/19 ‘a ia na’e hiki hake kinautolu tokolahi ‘a kinautolu na’a nau ‘i he *rating* nima pea ‘oku ou *believe* ‘oku ‘i ai ‘a e kakai tokolahi he Potungāue Mo’ui *they are, their performance are outstanding and off course* ko e *rating* fā pea mo e tolu ‘oku to e hiki pē mo ia ...

Siaosi Pōhiva: Mālō atu Sea ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea.

Siaosi Pōhiva: Fakamatala mai e *process* ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e fakamaama lelei ‘Eiki Minisitā ...

Tui ‘i ai matavaivai he founa ngāue’aki fakamaaka fua fatongia kau ngāue fakapule’anga

Siaosi Pōhiva: ‘Oku lave’i pē ia he motu’a ni Sea ka ko e ‘uhinga e tokoni atu ke fai ha ngāue ki ai he ko e ki’i patiseti ko ē ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakahoko e ngāue, pea ‘oku ‘i ai e tōnounou fakatokanga’i he’ene fakamatala ‘oku pau ke ‘uluaki hanga ‘e he tama ko ē ‘o fua ia pea na to e talatalanoa ko e fo’i talatalanoa ia ‘oku hoko ai ko ē ‘a e palopalema. Ka ‘ikai ke *define* ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Siaosi Pōhiva: ... ‘ai pē fo’i *output* ko ē ‘oku fiema’u ko ē ke *achieve* ‘e he taha kotoa pea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki’i fakatonutonu e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fakatonutonu mai ē.

Siaosi Pōhiva: Te u faka’osi au Sea ka u ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka u ki’i fakatonutonu atu kae toki hoko atu. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu ko e fakatonutonu atu pē ko e hā e fa’ahinga fokotu’u pehē kole pē ke hiki ange ha silini. ‘Oku fakahoko atu mei he tēpile ko ení ko e pa’anga mo e 'Esitimetí ko ení ‘oku fe’unga.

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea ka u faka’osi atu au.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io faka’osi mai Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Kapau ‘e lau he *management* ko e *small is beautiful*. Ko e hā e me’a ‘oku tau ō ai ki māmani ‘omai ‘enau ngaahi fanga fu’u sisitemi ‘oku komipelēkāsio ka tau ‘ikai ke tau lava ‘o fa’u ha ki’i me’a ‘oku fe’unga mo hotau ki’i tokosi’i ‘oku faingofua pea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Faka’amu 'Eiki Sea ke mahino kuo ‘osi ‘oku ‘ikai ke fai ha talanoa heni ki he *PMS*.

Siaosi Pōhiva: Sea ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ia.

Siaosi Pōhiva: Fokotu’u atu ai pē ‘e au ia ke tau tali ai leva ‘a e me’a ‘a e ...

Māteni Tapueluelu: Sea ki’i tokoni nounou pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai e Fika 4 pea Fika 9 pea ‘oku ou ongo’i kuo tau ofiofi tautolu. Mālō.

Fokotu’u ke fakaho’ata he Patiseti ngāue Va’a ki hono sivi ngāue kau fakapule’anga ke fakasi’isi’i lāunga

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pea tapu pē ki he 'Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Mālō homou laumālie ki he ho’atā ni. Sea ko e poupu pē ia ‘e Pule’anga mou kātaki pē ‘o fanongoa e anga ‘a e fakakaukau ‘oku mau ‘oatú. Ko hono ‘uhingá Sea ko e, ko eni ia ‘a e polokalama te ne lava ‘o tukutukuhifo ‘a e longoa’ a pē ko e lāunga ‘i he me’a ko ē kau ki he lakanga mo e vāhenga Sea. ‘Oku lula fua ia pea fua tautau mei he ‘ū tafa’aki ko eni. Ko e talu foki ko e kongā eni ia e *public reform public sector reform* na’e fai mai he 97. Lele mai Sea na’e, ‘o ha’u ai ko ē ‘ū palani ko eni na’e ui ko e *strategic management planning* māliu mei ai ‘o ha’u ‘o *corporate planning* kau ai e ‘ū *job description* mo hono lula fua. Ko e me’a ko ē ‘oku fakatokanga’i ‘i he ‘ahó ní Sea ‘oku te’eki ke peseti ‘e 100. ‘Io ‘oku tau tali ki ha fakalaka ko e mo’oni ia ka ‘oku, na’a mau fakatokanga’i ‘i he kuohilí ko e fakamaaka ko ē ‘oku fakahoko ‘e he kau supavaisa ‘a e taimi ‘e ni’ihi Sea ‘oku fakavave’i faka’angataha ke tuli ki he taimi. ‘A ia ko e ‘uhingá ia ko ē fakakaukau ko ē ke ‘ave mu’a ha tokanga ki heni pea *reflect* pē fakaho’ata ‘i he Patiseti kapau ‘e me’a e Hou’eiki ki ai. Ko e 'Esitimetri ko ē ‘i he 2019 na’e 2 kilu 4 mano 7 afe. Ko hono *revise* ko ē ‘ana ko ē ‘e he ta’u tatau pē kuo hiki ia 2 kilu 6 mano. Pea ko e 'Esitimetri ko eni ‘oku, ‘a ia ‘oku māhino ‘ene hikí na’e lahi e ngāué. Pea ko e 'Esitimetri ko eni ‘oku fokotu’u mai 2 kilu 2 mano pē ia.

Pea ko e ‘uhingá ia e fakakaukau ko ē ‘oku ‘oatú Sea ko hono ‘uhingá ko e tafa’aki eni ko ē ‘oku ne hanga ‘o fokotu’utu’u ‘a e lakanga fokotu’utu’u ‘a e vāhenga takitaha e kau ngāue fakapule’angá ke tokoni pē ke mahino ‘oku si’isi’i ‘a e lāungá he na’e peseti ‘e 100 ‘aupito e ngāue ki ai. ‘Oku mau tali ‘emautolu ‘oku ‘i ai e fakalaka ‘io mālō ia ‘oku tau ha’u he fo’i hala faingata’ a mo’oni. Ka ‘oku mau tokanga’i ke ‘oua ‘e fu’u fakavave’i kovi ‘a e ngāue he taimi ‘e ni’ihi ke fakakakato ki he taimi tēpile ‘a e *PSC*. He ko e taimi ia ko ē ‘e hoko ai e me’á hangē ko e me’a ko ē ‘a e 'Eiki Palēmia ‘e *subjective* pē ‘oku ‘alu pē fakamaaká ‘oku ‘ikai ke tatau ki he *criteria* ka ‘oku, pe ‘oku hamumu ‘oku tangata e tangata pea ‘alu leva e ‘ū maaka ‘o iku ia ‘o ‘i ai e lāunga

ia. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fokotu’u atu na’ a lava ke fakaiuia e tafa’aki ko eni ke tokolahi ki ai ‘a e ni’ihi ‘alu ki ai mo e tokanga *reflect* e pa’angá kae si’isi’i ‘a e lāungá. Ko ia pē. Ko e fokotu’u pē ia Sea kae fakamālō atu ‘i he ngāue ‘oku fai ‘e he Minisitā. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko e me’a ia ‘oku tokanga ki ai e Tongatapu Fika 4. Hoko mai ai pē Tongatapu 9 kae toki tali fakataha mai he 'Eiki Minisitā.

Tokanga ki he ngaahi lakanga le’ole’o

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakatō. Tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua fakakoloa ‘oku fai ma’a tautolu tau kamata he efiaki ko eni. Ko u fakamālō lahi ‘aupito ki he Pule’angá ‘i hono fakangaue’i e toko 5000 tupu ko eni. Uesia e ma’u’anga pa’anga ‘a e ngaahi kautaha kehé *private sectors* ka ko e kau ngāue fakapule’anga ‘oku ‘ikai uēsia kei ma’u pē ‘enau sēnití pea tatau pea mo e Fale Alea ‘o Tongá pea ‘oku ‘oatu ai ‘a e fakamālō lahi 'Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí.

Ko e me’a ‘e ua ‘oku fai ki ai e tokanga ‘a e motu’á ni ko e ‘uluakí ko e lakanga Le’ole’ó, *Acting allowance*. Mahino pē ki he motu’a ni ko e Lao ia mo e Tu’utu’uni. Ka toki ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Penisimani Fifita: ... folau ‘a e tokotaha ‘oku ‘i ai ‘a e lakanga kae le’ole’o ai ha taha, te ne toki ma’u ai e *allowance* kapau ‘e folau ‘a e tokotaha ko ē ‘oku ‘i ai e lakanga ki Tokelau, tau pehē ki Niuatoputapu pē ko Niuafou’ou ‘o tuku vakā ia ‘o lava e māhina ‘e taha. Nēongo ‘oku ne fakahoko e fatongia ka ‘oku ‘ikai ‘oange ha *allowance* ia ki ai. Ko e kole atu mei he mātu’a ko eni ‘Eiki Palēmia kae 'uma’ā ‘a e Minisitā Pa’anga ke ‘oange mu’a ‘o hangē ko ‘eku fakahoha’a. Nēongo ko e Lao mo e Tu’utu’uni pē ko e ha hono fa’ahinga founa kae ‘oange ‘a e *allowance* ‘a e tokotaha ko ia, he ko ia ‘oku ne si’i fai ‘a e fatongia. Hoko lahi eni he Potungāue Ako taimi na’u kei fai fatongia ai. Si’i mātu’a ‘oku nau le’ole’o he ngaahi lakanga ka koe’uhi ko e tokotaha ko ia ‘oku ‘i lotofonua pē ia. ‘E toki ‘oange pē *allowance* ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, kau ki’i fehu’i ki he Fakafofonga. Tapu pea mo e Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa. Ko ‘eku fehu’i ‘e ‘Eiki Minisitā Ako Mālōlō, he ‘oku ne ‘osi mea’i pē ko e Potungāue Ako pē ‘oku hoko ai e me’a ko ia. Ko e ha e me’a na’e ‘ikai ke ne teuteu ai e *policy* ke lava ‘o fai e me’a ko ia. Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘i ai e sino ‘oku ‘i ai e mafai ke ne liliu e *policy*. Ka ‘o kapau ko e me’a ‘a e Ako, ko e tali ia ‘e toki fai ia ‘e he Minisitā Ako. Ko nautolu te nau ‘ilo’i e *policy* ko ia, he ‘oku ‘i ai e mafai mo e Lao.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘e Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Ko ia. Ko e ‘uhinga pē ko e fakatātā pē ‘a’aku ia, kole atu ‘Eiki Palēmia mo e kau Minisitā. Mou kātaki, kuo u tokanga’i ‘e au ko e ‘oatu pē ha me’a mei heni, ku lomi. Ko e hā? Ko e ‘oatu ke mou me’a ki ai. ‘Oku ‘ikai ko homou Pule’angá, ko hotau Pule’angá. Ko tautolu ‘oku tau ngāue he Pule’angá, ‘ai atu pē ki’i me’a mou lomi mai.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea, kau ki’i fakatonutonu atu mu’a e me’a, ‘oua te ne hanga ‘e ia ‘o fu’u tafulu’i pehē’i. Ko e me’a ia na’e ‘oatu, tā ko ē na’a ne mea’i pē he’ene Minisitā Ako, pea ko e me’a pē ia ‘oku fai he *Ministry* ko ia, he ‘ikai ke to e fai ia ‘e ha Potungāue kehe. He na’e totonu ke ne ‘ilo’i pē ‘e ia ‘a e me’a ko ia, ‘a e Lao ko ia ‘a e Potungāue Ako. Mālō Sea. Kae toki feinga atu eni ia ke ha’u e Minisitā Ako ke me’a mai e Minisitā ko ē ke fakamanatu ki ai.

Penisimani Fifita: Ko ‘eku ‘oatu e Potungāue Ako ko e fakatātā ka ‘oku pehē kātoa e ‘ū Potungāue, Na’a ku ‘i Falemahaki he va’a ai pea u talanoa mo e tama he Va’a Nifo ‘oku *acting* he me’a ko ‘eni, ka ‘oku ‘ikai ma’u ha *allowance* pea ko e ‘uhinga ia hono fokotu’u atu. Mou kātaki ‘o fanongo mai ki he me’a ‘oku ‘oatu ko eni ko e me’a ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fokotu’u atu Sea ke tau foki mai ki he ‘esitimeti, ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he Fale Alea ha *policy* ‘a e Pule’angá, ko e ‘esitimeti ‘oku nau tali. Fai pē ha’ane tohi ‘a’ana ke ‘ave ki he *PSC* ke nau sio ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Faka’osi mai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Ko e me’a eni ‘oku tu’u he ‘esitimeti ‘a eni ‘oku fai atu ki ai ‘a e fakahoha’a. Ko e *acting allowance* ko eni ‘oku tu’u ko ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Osi fe’unga pē pa’anga ia ko ia ki he *acting*.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā, tuku ke faka’osi e si’i me’a ‘a Tongatapu 9. Tuku ke tau fanongo ki he taukei ‘a e kau tangata’eiki pea tau ‘unu ai pē tautolu mo e kuonga.

Penisimani Fifita: ‘Oku te’eki pē ke ki’i ‘ai atu ha me’a heni mou lomilomi mai, ko e hā? Tuku ‘aupito ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ko u ki’i kole atu, ‘oua e hiki e le’o he ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ia ‘oku kovi ki ai pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku tonu pē ‘oku mo’oni e me’a ‘oku ke fakahoha’a mai, me’eme’a lelei mai pē. Pea kapau ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā tukuange e Tongatapu 9 ke lava lelei ‘ene mānava. Ko e me’a lelei ‘etau fanongo ki he kau tangata’eiki ke akonaki’i kitautolu, ka tau toki hoko atu.

Penisimani Fifita: Ko e Pule’angá tau’atāina ‘eni, fa’iteliha pē au he hiki hoku le’o mo e tukuhifo.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ‘oku kei si’i pē leka ia ko ena.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a faka’osi mai koe Tongatapu Fika 9.

Tokanga ki he pa’anga (*location allowance*) ki he kau ngāue faifatongia ki Tokelau he Pule’anga

Penisimani Fifita: Ko e uaa, ko e 1993-1996, na’a ku lele ai ‘o fai fatongia he Potungāue Ako ‘i Niuatoputapu mo Niuafou. Na’e hanga ‘e he Pule’angá ‘o ‘omai ‘a e *location allowance*, ko e me’a’ofa ke faka’ai’ai e kau ngāue ke ō ki he ngaahi motu mama’o he na’e fiu teke ‘a e kau ngāue ke ‘alu. Pea na’a ku lave’i ko e 1993-96 taimi ko ia na’e pa’anga ‘e 1000 ki he māhina ‘a e fa’ahinga na’e te’eki ai ke nau ma’u hoa, pea 1200 ‘a e fa’ahinga na’a nau ma’u hoa ‘i he māhina.

Ko e faka'amu mei he tēpile ko eni 'oku pea 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au 'i he taimi ni pē ko e hā e tu'unga ko ia, pē kuo hiki pe'i kai.

<003>

Taimi 1430-1435

Penisimani Fifita: ...ai. Kā ko e tuku atu pē ki he tēpile 'a e Pule'anga pea 'oku ou fakamālō 'aupito ki he Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga 'i hono tokangaekina 'a e kau ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku ou lave'i ko e ngaahi nofo'angá 'oku sai, ngaahi nofo'anga, pea 'oku ou tui 'oku ne hoko 'a e fo'i me'a ko eni ke ne hanga 'o faka'ai'ai 'a e kau ngāue fakapule'anga ke nau oatu ki muli.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ke u tokoni pē mu'a ki he...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko 'eku tokoni pē mu'a ki he Fakafofongqa 9. Sea 'oku ou fakamālō lahi au ia 'i hono tapaekina hake 'o e *location allowance* ko ia ki Niua ki he ongo Niua, pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e Fakafofonga Fika 9. Na'a mau 'i ai 'oku 'oange ko ē 'a e *location allowance* ko ia, pea na'e fai 'a e fakataha 'i he folau ange ko eni 'a e Palēmia pea mo e kau folau ko ia kamata'anga 'o e ta'u ni, 'o kole pea na'e to e kole pē ai, ko e 'aho ni Sea kuo 'osi ma'u 'a e tala 'osi hiki hake, 'osi hiki, hiki 'a e *location allowance*, pea 'oku hiki 'a e 'ikai ke u ma'u ki he fika na'a faifai kau loi heni 'i he fika. Kā 'oku 'osi hiki 'a e kakai mali, to e hiki mo e kau *single*.

Kamata Siulai hiki pa'anga *location allowance* 'o 3000 tupu

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i Tokoni atu, 3,000 tupu kamata 'i Siulai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia, tā ko e me'a ia. 'Oku *pay back*, 'e pay back Sea, kā ko e 'uhinga 'eku fiefia Sea ko hono fakaivia ia, fakamālō lahi 'i hono 'ohake 'e he ... 'io kātaki, kā 'oku ou fakamālō lahi hono 'ohake 'e he ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, sai kuo fe'unga 'Eiki Minisitā, faka'ofo'ofa kuo tau fiefia he na'e fanongo ho'omou 'a'ahi pea ke fai ho'o fakatangitangi ko ena kuo tō atu 'a e fu'u koloa, kā ke manatu ko e si'i ngāue ia na'e fai 'e he tangata'eiki, Tongatapu fika 9, lava atu ai 'ū faingamālie ko eni 'oku tō mai. Faka'osi mai Tongatapu fika 9.

Penisimani Fifita: Sea, sai pē 'oku hao pē tama ni ko ene poupu mai ki he me'a ko eni 'oku ou 'ai atu. Minisitā Pa'anga fakamālō atu hangē ha lingi lolo 'i ha tahi hou, ko e talí ia 'oku pehē, fakafeta'i, Hou'eiki Minisitā ko e me'a ia, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu 9,

Veivosa Taka: 'E Sea tapu pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: ...‘e 13 kātaki fakamolemole lau mai ‘ai mo ki’i me’a ‘a Tongatapu fika 5. Ko ia ‘osi ia pea ke toki me’a mai koe. Mou taki miniti 2 pē ho’omou me’a.

Losaline Mā’asi: Mālō ‘aupito Sea, pea fakatapu atu ki he Feitu’u na, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, kau pē mu’a ha ki’i tokoni fekau’aki pea mo e patiseti ko eni ‘a e PSC. ‘I he peesi 312 pē ‘i he *Public Service Management*, ‘oku ou tui pē Sea ‘oku mahu’inga pē hono ‘ohake he ‘uhi he koe’uhi ko e PSC, ‘oku seti mei ai ‘a e *direction* ki he ‘ū Potungāue kātōa ‘a e Pule’anga. ‘Oku ou mahu’inga’ia pē ‘i he fo’ilea ko eni ko e *apolitical*, ‘oku hā ia ‘i he pōpōaki mei he Sea ‘o e Komisoni koe’uhí pē he ko e fa’a taimi lahi foki he taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e liliu Pule’anga ‘oku uesia ‘a e kau ngāue fakapule’anga, kā ko ‘eku kā ‘oku mahu’inga pē foki ia ki he kau taki ‘o e Potungāue kotoa pē ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai uesia ‘a e kau ngāue fakapule’anga, ‘oku nau *focus* pē nautolu ‘i he ngāue. Pea ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga ia ke tokanga’i ‘e he kau taki ngāue ko fē pē Pule’anga kā ‘oku kei tu’uma’u pē ‘a e *public service* ‘i hono fakahoko totonu *focus* pē honau fatongia.

Fokotu’u fakakau tāketi fakapa’anga hono vakai’i ngāue kau pule ngāue pe CEO

Sea na’e ‘i ai pē ‘a e ki’i *issue* na’a ku ‘ohake pē ‘i heni fekau’aki pē pea mo e tānaki ‘o e pa’anga ko ē ko e *revenue collection*, ‘i he ngaahi Potungāue, na’e me’a pē ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ko ia mei Ha’apai ko ‘eku fokotu’u pē ‘aku ia he koe’uhí na’a kau atu eni ‘i he *job description* koe’uhí ke fai ‘a e *assessment* ‘a ia ko e taimi faingata’a eni ki Tonga ni, koe’uhí he ‘oku ‘osi mahino ‘a e fe’amokaki ko ia ko ē patiseti, kā na’a lava ke tāketi ke a’usia ‘ū tāketi, mahino ki he finemotu’a ni ‘i he ngaahi tuku’au mai ko e Potungāue Fonua pē mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula ‘oku a’usia ‘a e tāketi, tukukehe ‘a e *revenue* ia mo e *customs*. Kā ko ‘eku fokotu’u ‘e au ia na’a lava ke kau atu ‘a e *revenue collections* ‘a e ngaahi Potungāue. ‘UHINGA pē eni ia Sea, ‘oku ‘ikai ko e pule ngāue ia ‘oku ne fai ‘a e tānaki, ko ‘ū *divisions* ko e ‘ū va’a ngāue ia ‘oku nau fai.. .

<005>

Taimi: 1435-1440

Losaline Ma’asi: ...Potungāue ko ia na’a ko ha me’a ia koe’uhí ke hiki hake ‘a e fakahoko fatongia mahino e ‘ū me’a fakapepa ia kuo fai e feme’a’aki ki ai kae taimi lahi ko ‘ete ma’u pē kita e taukei hono fakafonu ko ē pepa ‘oku ‘ikai ha palopalema ia, ‘oku te ‘osi maaka haohaoa pē kita, kā ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga ia ko ē ‘i he sio ko ia ko ē mo e vakai ki he *job description* na’a lava ‘o fakakau atu ‘a e *revenue collections* ko e tāketi ‘a e potungāue kotoa pē kuo pau ke *achieve* pea kapau ‘e a’usia ‘a e potungāue ko ia ko e *bonus* ia ki he potungāue ko ia.

Ko e anga pē fakakaukau ki ai Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito ia he ko e taha e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e finemotu’a ni, lahi foki ‘a e taimi ia ‘i he anga ko ē ‘o e fakahoko ko ia ko ē fatongia kuo ‘osi maau pē *facility* maau mo e kau ngāue maau mo e me’a kātōa ko e me’a faingata’a ia pea ‘oku ou ‘osi tui au ko e ngaahi *divine qualities* ia ‘oku mahu’inga ia ke fakatokanga’i he ngaahi potungāue ‘o hangē ko eni. Ko e *attitude* ‘a e kau ngāue, ko e taha ko e *relationship* ko e vā ngāue ko ē he potungāue ‘oku ‘i ai nai ha ngaahi taimi kuo a’u atu ai ‘a e kau ngāue pē ko e PSC ‘o *observe* e ngāue koe’uhí ko e sio ko ē ki he *Remuneration* ki hono *assess* ko ē ko e hā e lēvolo ko e hā e vāhenga ‘e ‘oange ki he tokotaha ko ia, kuo a’u atu ‘a e kau *supervisor* pē ko e kau *top*

management he ngaahi potungāue fai he kau *junior* ‘enau fatongia pea nofo ‘a e *supervisor* ‘o *observe* ko e ngāue ko ē ‘oku totonu ke hiki hake ‘ene vāhenga he ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga ia ‘i he ngāue te tau fakapepa e me’a kātoa kā ko hono fakahoko ko ē fatongia he ngāue mahu’inga ‘aupito ia ki he tokotaha ngāue. Pea ko e ngaahi me’a ia ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ‘a e finemotu’a ni pea ‘oku ou tui pē ko e ta’u eni ‘e tolu ‘o e *system* ko eni ‘oku mahu’inga pē ke fai hono *review* mo tokanga ki ai he ko e taha foki ko e *remuneration structure* ko eni fo’ou ‘oku ‘i ai pē ‘a e palopalema ai, te u fakatātā pē lolotonga e fakakaungātamaki ‘a e finemotu’a ni na’e ‘i ai e ‘ofisa ia na’e hiki hake mei he *post senior* hiki hake ki he *principal* pea ko e taimi ko ē na’e hiki hake ai pea foki leva ia ki he poini ia ‘i lalo ia ‘i he’ene lēvolo ko ē na’e ‘i ai ko ē *senior* kā ‘i he *structure* motu’a ko e taimi ko ē ‘oku te ‘alu hake ki he fo’i vāhenga ko ia he ‘ikai ke te to e holo kita, kuo pau pē ke pehē ke te hiki pē kita ki he poini hoko. ‘A ia ko e ngaahi me’a ia ‘oku mahu’inga ko ia ki he finemotu’a ni pea ko e taha pē he ‘oku lahi foki ‘a e ngaahi kautaha hangē ko e *Public Enterprise* ‘a e kehekehe ko ē ‘a e vāhenga, Pea hangē ko e ki’i kautaha pē ‘oku fai ‘a e fengāue’aki pea mo ia koe’uhī ko e *CEO* ko e me’a ko ē ‘oku ‘omi ko ia ko ē mei he *Remuneration* ‘oku fu’u tokosi’i e kau ngāue *focus* pē ia he kau ngāue, kā ko e ngāue ko ē ko ē ‘oku fakahoko ko e *CEO* ‘oku tatau pē, kuo pau pē ke ne hanga ‘o fa’u e lipooti, *annual report* fa’u mo e lipooti fakapa’anga ki he me’a kātoa fai kātoa ‘ū fatongia, kā ‘oku ou tui au ia mahu’inga ‘i he ngaahi fo’i taimi pehē ke ‘i ai ha taimi e kau taki ke nau a’u atu ‘o *observe* ko e hā e ngāue ‘oku fakahoko kae lava leva ke nau toki *assess* mei ai ‘a e ngāue ko ia ko ē mo e mahu’inga ko ia e fatongia ‘oku fakahoko ko ia ko ē ‘e he kau ngāue ‘i he taimi tatau pē Sea ko u fakamālō lahi au ki he ngaahi fatongia kotoa pē ‘oku fakahoko ‘e he *PSC* ko e ‘ū me’a ko eni fekau’aki mo e *attitude* mo e *relationship* na’a ‘i ai pē ha faingamālie koe’uhī ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisita

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga ko e ‘uhinga ko e taimi ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni

Tali fekau’aki mo e me’afua ki hono sivi ‘a e faifatongia kau CEO

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti ‘Eiki Sea ko u fakamālō ki he Fakafofonga he ‘omai e ngaahi me’a ko eni ko e me’a eni ia ‘oku tau ui ‘etautolu Sea he anga ko ē ‘etau nofo ko e ngaahi me’a fakalotofale pē ia ko e feinga ke...ko e me’a ko ē ne lave ko ē ‘i he tokanga ko eni ki he tānaki e pa’anga hū mai pea mo e tokanga’i e Patiseti ‘oku ou fiefia pē ke fakahoko heni ‘oku kau e motu’a ni he kōmiti ko ē ‘oku *moderate* ‘a e *performance* ko ē ‘a e kau *CEO* ‘oku kau ia he fo’i me’afua ‘oku lava he *CEO* ko ia ‘o leva’i lelei ‘ene...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Pa'anga patiseti he ta'u fakapa'anga ko ia kuo 'osí, pea mo lava 'o tānaki 'a e pa'anga na'e totonu ke ke tānaki maí. Ko hono 'ohifo ko ia ki lalo ko ē ki he kau ngāué, ko e fatongia ia 'o e *CEO* faka-lotofale ia, pea ko ia te ne fua, ko ia 'e 'ai ki ai 'a e me'afuá, kapau 'oku

'ikai ke ne lava fakahoko 'a e me'a ko iá, pea mo e kátoa 'o e fanga ki'i me'a ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofongá ke fakalelei'i faka-lotofalé 'Eiki Sea, ko e ngāue ia ko ení 'oku *ongoing* pē ia 'Eiki Sea. Hangē na'a ku lave ki ai ko e *system* ko ení ko e ta'u 3, pea 'oku ai pē 'a e fanga ki'i me'a 'oku ui ko e fai fehulunaki pē ko e *abnormalities*, pea 'oku *smooth out*.

Ko e taha e 'uhinga 'oku holo ai 'a e 'esitimeti ko ení 'Eiki Sea, fu'u *streamline* 'a e fo'i process, 'a ia 'oku less cost ia, 'oku *more effective* ange. 'A ia ko e 'alu ki he ta'u 4 mo e 5, 'oku faka'ofa'ofa 'a e me'angāue ko ení ki hono ngāue'akí 'Eiki Sea. 'Oku ou tui 'oku mahino 'a e ki'i patiseti ia 'a e *Commission*, ka 'oku ou fokotu'u atu ā ke mou laumālie lelei ā ka tau hiki.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'oku mahino 'aupito 'a e feme'a'akí ia. Kuo tau 'alu tautolu ki he 'etau laó ki he 'ū fa'unga ngāue faka-lotofale faka-Potungāue. Me'a mai Fakafofonga.

Mō'ale Finau : Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Sea, ko e ngāue mahu'inga eni, kau eni ia he ngāue mahu'inga 'a e fonuá. Koe'uhi kapau 'e fiefia 'a e kau ngāué, pea nau ongo'i 'oku nau māfana, pea nau ongo'i 'oku fair hono *treat* kinautolu 'Eiki Sea, ko e hiki ia 'enau *performance*, kai ke to e fakapu'ia.

Sea, 'atu 'a e ki'i tala fakatātā ko ení. Ko e taimi ko ia na'a ku ma'u ai e ki'i faingamālie ke u ngāue 'i he Pule'angá 'Eiki Sea 'i Ha'apaí, na'e kamatá na'a ku ongo'i 'Eiki Sea faingata'ia. 'Uluakí na'e te'eki ke u ngāue faka-Pule'anga. Ngāue holo pē he siasi he ngaahi me'a kehekehe, ka ko e fuofua taimi eni 'Eiki Sea ke 'omi 'a e falala 'Ene 'Afió, pehē ki he Palēmiá, ke u hū atu 'o to'o 'a e fatongia ko ení. 'Eiki Sea, matu'aki faingatā'ia 'aupito. Sai, na'a ku vakai 'a e ki'i veesi ko ení he tohi Luke, mālie lahi e konga faka'osí. Ko e faka-Pilitānia 'oku pehē 'Eiki Sea, : *When much is given, much is required*. Konga faka'osi 'o e veesi, ka lahi e me'a 'oku foaki atú, kuo pau ke lahi e me'a 'e 'eke'í. 'Oku ou mālie'ia heni 'Eiki Sea, he koe'uhí 'oku tō loto ē ia, 'ikai ke ngata pē 'i he tāketi 'o e va'a ko ení, ka 'oku totonu ke hoko ko e tāketi faka-fonua. He kapau 'e mamahi 'a e kau ngāué 'Eiki Sea mo nau ongo'i 'oku *unfair*, tau pehē 'oku filifilimanako 'a e takí, 'oku hoko pē ia. 'Oku ou fakapapau'i ki he Falé ni 'Eiki Sea, ko 'ene *performance* 'ana ia 'e 'ikai ke sai ia. Ko e me'a ko ia na'a ku fakahoko he me'a ko ia na'a ku lave ki ai 'anenaí, fakatātā pē ki he me'a 'oku hoko 'i lotó.

Na'a ku kole tokoni 'Eiki Sea, taimi lahi 'oku ou fakakakau koe'uhi ko e fo'ou 'a e fatongiá pea u sio ki he mafatukituki, mea'i pē ia 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea. 'Uluakí ko u hū atu ki loto 'Eiki Sea, 'uluaki 'oku 'ikai ko ha Nōpele 'a e motu'á ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, 'ikai hano 'aonga 'o'ona e fo'i talanoa hisitōlia ko ení ki he patisetí. Toki fai e malanga ia ko iá ki he *annual report* 'Eiki Sea.

Mō'ale Finau : 'Ikai te u 'ilo pē ko e hā e me'a te u fai ki he Fakafofonga ko ení 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakamolemole 'Eiki Sea.

Mō'ale Finau : Me'a ki lalo he ko e talanoa eni he *performance*.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e talanoa ki he Lao 'Eiki Sea.

Mō'ale Finau : Ko e *performance* eni 'oku ou talanoa ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e *annual report* eni ia 'e toki 'omai ai Sea e me'a ko íá.

Mō'ale Finau : Totonu ke vakai'i ho'o *performance* 'Eiki Minisitā fakamolemole.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e me'a ia 'e toki fai 'e he Potungāué toki fakahoko mai he *annual report*.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Foki mai pē ho'o me'á ki loto ki he'etau ...

Mō'ale Finau : Ko e talanoa ko eni ko e fakatātā ia ki he *performance* he ko e fatongia..

'Eiki Minisitā Pa'anga : Talanoa ki he polokalama mo e fiká, ko e Laó ia.

Mō'ale Finau : 'E Sea fakamolemole, 'oku pa'anga 'e 2 miliona 3 kilu 'a e silini 'oku foaki 'e he kakai totongi tukuhaú, ki ha ki'i kulupu ke nau hanga 'o ako'i 'a e kau ngāué ke nau sēvesi 'a e fonua ko ení. Pea ko e 'uhinga 'eku talanoa atu ko ení, 'ofa ke 'uhinga lelei, he ko e silini ko ení ko e silini 'oku mahu'inga. Kapau 'e 'ikai ke *perform*, kapau 'e faihala 'a e fo'i ulupu ko ē 'e 'ikai ke *perform* 'a e kakai ia ko ē. Ka nau ka faihala 'e talangata'a 'a e kau neesí ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e *performance* ko ē 'a e kau ngāue fakapule'angá, 'oku 'ikai ko e sino pē ko ení, 'oku ne hanga 'o fusi'i 'a e me'afua ko ia ki aí. Ko e *CEO* pea mo e Minisitā ko ia 'a e ngaahi Potungāué, ko nautolu ia 'oku nau hanga 'o fusi, kae toki tokoni atu pē 'a e sino ko ení ki hono fa'u 'o e ... ngaue fakapule'anga. Ko e founa ngāué ia, ko e me'a ia 'oku hoko.

Mō'ale Finau : Ko e peesi ko eni 'oku 'asi ai 'a e taumu'á *purpose*, 'oku 'asi ai ko e taumu'a 'a e kulupu ko ení, ke fakapapai 'oku *efficient* mo *effective* 'a e ngāue 'a e *public service*. Ko nau ..

<008>

Taimi: 1445-1450

Mo'ale Finau: nautolu 'oku nau *monitor* 'a e fakalalakaka 'o e ngāue, Minisitā ki'i fakalongolongo hifo ka tau talanoa ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u tokanga au ki he mole taimi 'a e kau totongi tukuhaú.

Mo'ale Finau: Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e me'a ia ko u tokanga ki ai ko e fakapotopoto ia.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea kapau te ke 'eke ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakapotopoto ...

Mo'ale Fīnau: 'Ikai ke nau fakahā atu 'Eiki Sea 'oku mo'oni e me'a ko u fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai pē ki he'etau Lao.

Mo'ale Fīnau: Sea kuo kamata ke ngalo e me'a fakahoha'a ai e motu'a ni ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea. 'E lava pē ia ke u tokoni atu Sea?

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'etau ngāue ko ena ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Mo'ale Fīnau: Sea tuku pē ke u hoko atu fakamolemole Sea taimi si'i pē pea u fokoutua au ki lalo.

Sea Kōmiti Kakato: Mou fakamolemole tuku ke faka'osi mai e si'i malanga 'a Ha'apai 12 ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e tu'o fiha eni 'eku kole ke u ki'i tokoni ki Ha'apai 12 ...

Sea Kōmiti Kakato: Miniti 'e 2, toe ho miniti 'e 2 Fakafofonga. Mou laumālie lelei pe he kuo mei 'osi 'etau ngāue.

Mo'ale Fīnau: Mālō. 'Eiki Sea 'ikai ke u to e 'ai ha'aku talanoa, Tuku ā e ki'i talanoa fakatātā ia he na'e mei 'aonga pē, ko u tui 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Fīnau: He na'e 'i ai e Sekelitali na'e 'i ai e *CEO* mo e Sekelitali na'a ku ngāue mo ia, Kōvana 'e nima na'e ngāue mo ia. Kōvana 'e nima. Ngaahi *attitude* kehekehe 'e nima pea na'a ku ongo'i te u faingata'a'ia 'uhī he 'oku 'ikai ke u *familiar* pea mo e anga e ngāue faka-Pule'anga pea mo e anga 'ene, pea u hanga leva 'o ui mai ki 'ofisi 'Eiki Sea pea u talaange matāpule ko e anga eni 'etau ngāue fai ha'ata lotu ko 'eta ngāue 'oku pehe ni fai 'e koe 'eta ngāue fakapoto, tekunikale he 'oku ke poto 'oku ke mata'itohi. Te u hoko pē au ko 'eta faifekau.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fehu'i ki he, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. 'Ai mu'a ha'atau ki'i *screen* hē ke tau maliu ā e Kōmiti Kakato 'o tau ako ...

Mo'ale Fīnau: Sea ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e me'a ia na'e 'ai ke u ki'i tokoni atu ai Sea.

Mo'ale Fīnau: Sea fakamolemole na'e to'o ...

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai Minisitā. ‘Oku ou lave’i lelei pē ‘e au ‘a e feme’a’aki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘O.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko u ‘oatu pē ‘e au ke mou laumālie lelei ...

Mo'ale Fīnau: Ko ‘ene ‘osi pē eni ‘e Sea pea u mālōlō pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe he ko e ‘uhinga ia ko u ...

Mo'ale Fīnau: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai ma’u pē ha taimi ke vave ngāue ...

Mo'ale Fīnau: Te u lava pē au ‘o malanga he mata’ifika ko e hā e ‘aonga ‘etau lau e fu’u mata’ifika pea ‘osi pea tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Toe ho’o miniti ...

Mo'ale Fīnau: Pea tau ō tautolu ‘o *corrupt*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e mata’ifika ko e Lao ia ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ai ‘a e mata’ifika.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia mo’oni ‘aupito. Me’a mai koe Fakafofonga.

Mo'ale Fīnau: ‘Eiki Sea na’e māfana e *CEO* ko eni ‘Eiki Sea. Na’a ne hū kitu’a ‘o *perform* hū atu au ki tu’a ‘oku ‘osi kātoa ‘a Pangai ia he’ene ... Sai ko e me’a ia ‘oku ui ko e *effectiveness* mo e *efficient* ‘a e ngāue. ‘Eiki Sea ko u foki ki he, ko u fakamālō ‘oku ai ha patiseti ua miliona pea na’e ‘ohake toutou ‘ohake heni ‘a e vā e *CEO* mo e Minisitā. Ko u tui au ‘Eiki Sea ‘ikai ke totonu ke fu’u maumau ha vā ia ha *CEO* mo ha Minisitā. Kapau ‘oku ‘i ai ha maumau ‘oku kehekehe ‘ena *attitude*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kole ke u ki’i fehu’i ‘oku ‘i ai na’e ‘i ai ha Minisitā na’e maumau mo ha *CEO* ko ‘eku ‘uhinga ko ‘eku fehu’i ia ki he Fakafofonga.

Mo'ale Fīnau: ‘Eiki Sea ‘ikai ke u hanga au ia ‘oatu pē ‘oku ‘i ai ha fakatātā pau ko u ‘ilo’i ka ko u ‘oatu pē ‘e au ‘a e fakatātā ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou lava pē ke u fanongo ‘oku lava ‘o hoko. Na’a ku fehu’i ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki Sea pea kapau ko ia ko u pehē tukuange mu’a ia Sea mo e lōloa ‘etau fakataha. Ka tau faka’osi ki he ‘esitimetiki ko e ‘uhinga he ‘oku nga’unu e taimi ‘e Sea kātaki fakamolemole.

Mo'ale Fīnau: Sea na’a ku fehu’i ki he tokotaha mei muli taha e ngaahi *High Commissioner* nau talaange ki ai fakahā mai angé ko e hā me’a ‘e hoko ka fepaki ha Minisitā mo ha *CEO* ‘i ho’omou

fonua, ko 'ene tali mai pē eni ko e *CEO* 'oku ne 'osi mateuteu fakapoto, faka'atamai, fakatekinikale ka 'oku 'ikai ke tonu ke kau ia 'i he faha'i fakapolitikale. Pea u talaange 'e fēfē leva kapau 'e hū atu e Minisitā 'o 'oatu 'ene *policy* talamai he *CEO* ia he 'ikai ke fai 'e ia ko 'ene tali na'e pehe ni 'Eiki Sea. 'Ilo pē 'e he *CEO* ia 'e fepaki 'ene *policy* 'otomētiki pē 'ene to'o 'ene naunau hū kitu'a, 'api. Hala ha hopo hala ha kē. Ko e poini 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku pehe ni. Kuo taimi ke fai e femahino'aki ko eni pea tau fe'olongaki koe'uhī he 'oku tau 'unu 'etau tu'unga fakapolitikale. Ke ongo'i pē he kautama ia ko ē 'ikai ke nau fai 'e nautolu e me'a ko ē. Pea nau fiemālie pē 'alu nautolu ki hē ko ia ko 'eku 'oatu pē au ki'i me'a ko eni 'Eiki Minisitā tokoni atu kia moutolu ngāue lahi 'oku mou fai ko e ngāue lahi koe'uhī he kapau 'Eiki Sea 'e hoko ha maumau ko 'eku tui ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau to e ki'i tokoni faka'osi pē ki he Fakafofonga. Na'a ku *brief* 'anenai 'oku kau 'a e ngāue 'a e va'a ko eni hono *review* e Lao. Taimi ko ē 'e fakahū mai ai he Fakafofonga, fakahū ai ho fakakaukau 'a e kehekehe fakalelei ko ē ki he Lao. Ko e taimi ko 'eku tokanga 'a'aku ia tau patiseti ka tau fononga.

Mo'ale Finau: Mālō Sea ko e ngata'anga pē ia fakahoha'a 'a e motu'a ni ko u ki'i hē atu foki Sea he 'oku māfana 'i he'eku 'ilo'i ko e silini ua miliona

<009>

Taimi: 1450-1455

Mo'ale Finau: ... ko ē ke fai 'aki e ngāue ke lelei e vā e ngāué.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: He ka lelei 'Eiki Sea ko e ngaholo e folau hotau vaká. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Faka'osi mai 'etau malanga he vouti ko eni 'e Tongatapu Fika 8.

Taaimu'a Potungāue Toutai he polokalama PSC hono sivi'i faifatongia ngaahi potungāue Pule'anga

Sēmisi Fakahau: Mālō 'aupito Sea. 'Oku fakafiefia ki he motu'á ni he sio ki he Patiseti ko eni kae tautautēfito ki he peesi 316 'a e 'asi ai ko ē 'a e 'ilonga ko ē fakalalakalaka pē 'alu 'a e ngāue ko eni 'a e PSC. He koe'uhī he ko e polokalama eni na'e faingata'a 'aupito mei he kamata ke mahino ki he kau ngāue fakapule'angá hono ngaue'aki pea 'alu ai pē ko eni 'o a'u mai ki he taimi ní kuo anga ki ai e kau ngāué. Pea 'oku ngāue pea 'oku ola lelei 'aupito pea mahalo ko e me'a pē ia 'oku manatu'í. 'Oku fakalele he PSC nau 'i ai 'enua polokalama nau sivi'i ai e ngaahi potungāue kātōa 'a e Pule'angá. 'I he 'osi ko ia e ta'ú pea 'oku nau foaki 'a e pale ki he potungāue lelei tahá. Pea ko e taimi na'e ngāue 'a e motu'á ni na'e ma'u e Potungāue Toutai 'i he ta'u 'e tolu fakahokohoko mai 'o a'u mai ko ē ki he ta'u faka'osí 'a e, 'oku 'ikai ko e pale lelei tahá pē ka ko e lelei taha mo e lahi taha. Mahalo ko ia pē Sea mālō 'aupito.

Tali Vouti fika 21 – Komisoni PSC Kau Ngāue Fakapule'anga

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga Tongatapu Fika 8. Hou’eiki kiate au kuo maama lelei e vouti pea ‘oku tau tali e vouti ko ení ka tau hoko ki he Vouti Fika 22. Me’a mai ‘Eiki Minisitā. Nau ‘osi fakahoko atu pē tukuange pē Hou’eiki ke nau me’a he ‘e vave pē ho’omou ngaahi voutí. Me’a mai.

Vouti fika 22 – Potungāue Sitesitika

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu hono tali e ‘Esitimetri ki he Komisoni e Kau Ngāue Fakapule’anga.

Ko e vouti 22 ‘Eiki Sea ko e Vouti ia e Potungāue Setisitika pea ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e motu’a ni ‘oku ne tokanga’i e potungāue ko ení ‘Eiki Sea. Ko e pa’anga ‘Esitimetri ki hení ki he ta’u ngāue ko ení ‘oku pa’anga angamāhení pē ko e *recurrent Budget* ‘oku fe’unga mo e 3.3 fakafehoanaki ia ki he Patiseti lolotonga ko e 3.4. Ko e potungāue ko ení ‘oku ‘i ai mo e pa’anga tokoni ki ai pea mo e *in-kind* ko e 1.1. ‘A ia ko hono fakakātoa e ‘Esitimetri ko e 4.4 20/21 fakafehoanaki ia ki he 3.4 19/20. ‘I ai e ngaahi va’a lalahi ‘e fitu ‘i he Setisitika ‘Eiki Sea.

Ko e tefito’i fatongia ‘o e potungāue ko ení ko hono tānaki fakamā’opo’opo ngaahi fakamatala fakasetisitika kotoa pē ‘a e fonuá ni ke tokoni ki he faitu’utu’uni ‘a e Pule’angá. Ko u tui ‘oku mea’i lelei pē ia ‘e he kakai ‘o e fonuá. Ko e kamata ko ení hono folaua e siate folau ko ē ki he *SDG* ko e *Sustainable Development Goals* 20/30 ‘Eiki Sea. Na’e ‘i ai e ngaahi taumu’a ngāue ai ‘e 17. Ko e ngaahi taumu’a ngāue ko ení na’e fo’ou ia. Na’e te’eki ke fakakau ia ki he ngaahi *statistical* fakamatala ‘a ē ko ē ‘oku tānaki angamāhení. Ko e ngaahi fakamatala angamāhení pē na’e tānaki he potungāue ia hangē ko e fēfakatau’akí ko e takimamatá ko e hā e tohi kakai ki he tokolahi ‘o e fonuá. Ko e hā e lahi ‘o e koloa ‘oku hū mai ki Tongá ni? Hā e lahi ‘etau *export* ki tu’apule’anga? Ngaahi fakamatala angamāhení. Pea tu’unga pea mei he lahi ange e tokanga ‘a e māmani mo e langa fakalalaka ‘o māmani ki he ngaahi me’afua kehekehe ‘o hangē te u fakatātā, hangē ko e ngaahi tokanga ki he tokangaekina e kau vaivaí pē ko e kau penisoní. Ko e toko fiha ‘i he kakai ‘o e fonuá ‘oku nau motu’a ange ‘i he ngaahi ta’u kehekehe? Ko e hā e tu’unga ko ē ‘o e ma’u’anga pa’anga e ngaahi fāmili? ‘Ikai ke ngata pē fakavahefonua kae to e fakavāhenga. Ko e hā e tu’unga ko ē ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai? Ko e hā ‘enau tefito’i ma’u’anga, ‘a ia ko ‘eku fakamatala ko ení ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá ‘a e lahi ko ē ngaahi fatongia kehe ko ē ‘oku tānaki mai ki he potungāue ko ení he ‘oku kātoa e ngaahi fakamatala ko ení ...

<002>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘oku tokoni ia ki he taimi ‘oku fatu ai ‘a e ngaahi *policy* ngāue ‘a e Pule’angá. Ngaahi Potungāue kehe he taimi ni ‘oku kamata ke nau tānaki pē ‘enautolu ‘enau ngaahi fakamatala, hangē ko e Potungāue Ako, ko e Potungāue Kasitomu, kamata ke nau tānaki pē nautolu. Mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie te u toki hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki, tau ki’i mālōlō ai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

Taimi 1525-1530

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato:

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato ‘Eiki Sea. Pea hangē ko ia na’a ku lave ki ai ‘i he ngaahi polokalama lalahi ko eni ‘e 5 ‘a e Potungāue, pea na’a ku to e tupunga hono fakalahi ‘o e ngaahi polokalama ko eni ko e ngaahi va’a kehekehe Sea ko e ‘uhinga ko e fiema’u ko ē lahi ange ‘a e ngaahi fiema’u fakasitititika, ko e ‘uhingá ko e ngaahi KPI ‘oku fiema’u ke ‘i ai ha’atau līpooti ki ai ‘i he fakamāmani lahi ki hono *Sustainable Development Goals* ‘i he 20/30 ‘Eiki Sea. Pea ta’u ‘e tolu ko eni kuo ‘osí ‘Eiki Sea ko e ta’u fakalahi eni ‘a e Potungāue ‘i he tu’unga ‘o e tu’unga ngāue kuo nau a’u ki ai pea mo e tu’unga ko ē kau ngāue. ‘Oku ‘i ai ‘a e Toketā ai ‘oku nau ko e *consultant* ngāue ‘i he ta’u ‘e 2, mo e kau *senior staff* ‘a ia ‘oku a’u ‘a e tokolahi ‘o e kau ngāue ki he toko 55, pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi *vacancy* ‘e 3 ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai ke fakakakato, ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku hokó ‘Eiki Sea. Ko e pa’anga tokoni ko eni ko e pa’anga tokoni ia fengāue’aki pea mo e *IMF* Sea, ko e ‘uhingá ko e ngaahi savea ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘e he Potungāue, kau ai mo e ngaahi polokalama ako faka’ilekitulōnika ‘o lava ‘o fakahoko pē mei Tonga ni, ki he ngaahi ‘ofisi ‘i tu’apule’anga. Ko e fakakātoa ‘Eiki Sea ‘a e ‘esitimeti ki he Potungāue ko eni pea ‘oku ou fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Tongatapu fiika 1.

Tokanga fatongia Potungāue Sitesitika hono tānaki ngaahi savea fakamatata e Pule’anga

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki, ‘oku ‘uluaki fehu’i pē ‘aku Sea ‘o fakatatau ki he ngaahi polokalama ko eni, mahino pē ‘a e hiki ia ‘a e sitititika ‘uhinga ki ai ‘a e fakamatata ko ē ‘i he palani, mo e ngaahi savea ngaahi fika ke tānaki. Ko e ‘uluaki fehu’i pē ‘aku ia pē ‘aku ia pē ‘oku ko e ‘ofisi savea pē ‘oku nau tānaki *data* ma’a e Pule’angá pē ‘ikai. Ko ‘eku fehu’i atu pē ki he ‘Eiki Minisitā kau toki hoko atu. Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia pē ko e...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea sai pē kapau ‘e fai kātoa pē ‘a e ‘ū fehu’í.

Siaosi Pōhiva: Sai ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa Sea, ‘osi ko eni ‘a e ki’i afā ko eni ko Gita, ‘a eni fakamuimui taha ...

Taimi: 1530-1535

Siaosi Pōhiva: ...Afā ko eni ko *Gita* ‘a eni fakamuimui taha pea ‘i he fakakaukau ‘a e taha kotoa pē koe feitu’u pē ‘e taha te nau iku lele ki ai ke ma’u mei ai ha fakamatata. Na’e mahu’inga ki he motu’a ni ‘a e fakamatata ko ia he na’a ku faka’amu ke u ‘a’ahi ki he kakai hoku vāhenga kā

koe'uhī ke fakasi'isi'i kia au e ngāue te u 'alu 'o tānaki mai e *data* mei he *Statistic* ka u lava hangatonu pē ki he ngaahi 'api 'oku talamai pau 'e he *statistic* ko eni. Faka'ohovale 'aupito ki he motu'a ni Sea 'alu atu au ia 'oku 'ikai ke nau tānaki 'enautolu ha fa'ahinga fakamatala fekau'aki pea mo e me'a ko eni he *data*. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i na'a 'oku to e 'i ai ha Potungāue *Statistic* ia 'e taha ha feitu'u kā 'oku 'ikai ke lave'i he motu'a ni kae faingofua 'eku ngāue. Na'a ku to e 'alu atu 'o kole ke 'omai 'a e ...neongo ko e fakamatala pē eni ia *village profile* 'i he tohi kakai ko ē he 2016 kā na'a ku to e 'eke pē 'oku 'i ai ha fakamatala ai fakaikiiki ki he uesia ko ē 'a e Gita he 'oku ou fie 'alu 'o 'ave 'eku ki'i tokoni pea mo e 'ofisakolo to e talamai pē kaume'a ia 'ikai ke nau kau nautolu ia he tānaki *data* ko ia pea 'oku ou fifili pē 'oku anga fēfē 'a e potungāue eni 'oku fakamoleki ki ai e silini 'a e Pule'anga ko e potungāue tānaki fakamatala 'a e Pule'anga mahu'inga taha ke fai'aki 'a e tu'utu'uni 'ikai ke nau fai 'enautolu e fo'i ngāue ko eni. Ko e 'uhinga ia e fehu'i 'a e motu'a ni Sea kapau he 'ikai ke maau eni ko e fakamole lahi ia ki he fonua fakamole ko eni 'oku mea'i kātoa pē he kau ngāue fakapule'anga 'oku nau a'u ki he tu'unga pule 'a e me'a ko e tātānaki e *data* kehekehe 'i he feitu'u kehekehe. Fiema'u ia Sea ke fakalelei'i e ngāue ko eni pea mahino 'a e feitu'u. Ko e kakai eni 'oku teuteu'i ko e kakai eni kuo 'i ai 'enau me'angāue fe'unga ke fai e ngāue ko eni. Kapau 'oku 'ikai ke nau fai 'enautolu 'a e tānaki mai e *data* ki he afā ko e hā leva hono 'aonga 'a hono 'ave kakai ko eni 'o teuteu'i mo ma'u mo e me'angāue fe'unga ke fakahoko'aki e ngāue pea 'ikai ke faka'aonga'i kinautolu ia Sea.

Sea ko e me'a 'e taha kuo ki'i fuofuoloa mai 'a e me'a ko e movetevete 'a e ngaahi fakamatala ko u fiema'u e fakamatala ki ha tokotaha te u 'alu atu ki he falemahaki 'oku fakamatala kehe ia, te u 'alu atu ki he Potungāue Ako fakamatala kehe ia ki he motu'a tatau pē hūfanga he fakatapu pē ko ha tokotaha tatau pē. 'Oku 'asi mai ia e hingoa kehe ia pē ko e hingoa 'uluaki pe ko e hingoa ua. Ko e 'uhinga pē 'eku tokanga ki heni 'Eiki Sea ko u tui ko ha ngāue eni 'oku fiema'u ke fakalelei'i 'e he Potungāue *Statistic* kae lava ke fakahoko lelei 'a e fatongia mahu'inga taha ko hono tānaki 'a e fakamatala ke tonu makatu'unga ai 'a e faitu'utu'uni 'a e Hou'eiki Pule'anga. Kapau he 'ikai ke tonu 'a e fakamatala ko eni 'oku 'ikai ke maau 'e mole ia ki he fonua Sea ki'i me'a ia 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a mālō e ma'u faingamālie

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Fakafofonga

Tali Pule'anga ki he fehu'ia fatongia Potungāue Sitesitika he fakahoko savea ma'a e Pule'anga

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni atu pē, tapu ki he Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Ko 'eku ki'i tokoni pē 'a'aku Sea ki he'ene fakamatala ko eni ki he *statistic* ko ē 'o e afā kapau ko e *statistic* ko ē 'a e afā *Gita* ko e *statistic* na'a nau ma'u na'a nau fakahoko 'a e savea ko eni pea ko e fika ko ē 'oku nau ma'u to e ma'u pē mo ia 'e Fale Pa'anga kapau ko 'ene 'uhinga ki he ...

Siaosi Pōhiva: Fakamolemole Sea 'oku 'ikai ko e *Gita* ko e afā ko eni fakamuimui ko eni

'Eiki Minisitā MEIDECC: Kapau ko e Hālōti

Siaosi Pōhiva: Hālōti

'Eiki Minisitā MEIDECC: Kapau ko e Haloti 'e ma'u pē ia Sea 'oku kakato pē e fika ia ka ko e Hālōti na'e ngāue fakataha ia 'a e *statistic* mo e ngaahi potungāue kātoa kau ai 'a e *NEMO* 'o

nau fatu e timi pea mo e founa e savea pea mo fatu pea mo e foomu 'a ia ko e foomu ko ia 'oku tatau kātoa 'oku ngāue'aki 'e he *private sector* hangē ko e Kolosi Kula 'a ia kātoa e 'ū me'a ko ē 'oku fekaukau'aki ko ē 'oku fiema'u 'a e ngaahi fakamatala ko eni 'oku fiema'u mei ha 'api 'oku kakato kātoa ia he foomu ko eni pea 'oku ma'u pē 'a e 'ū fakamatala ia ko ia 'oku ou ma'u 'e au heni kapau te ne fiema'u kapau ko ha fakamatala fakaikiiki ki hono vāhenga 'e ma'u pē ia mei he *NEMO* 'a e ngaahi fakamatala ko ia.

Ko e ki'i ngaahi me'a ko eni fekau'aki pea mo *e personal information* ko 'eku ki'i tokoni pē 'a'aku ia ke vakai ange Fakamaau'anga pē 'oku nau ma'u 'oku 'i ai pē foki 'etau 'alu atu hangē pē ko ē 'ete fiema'u ha fakamatala ki ha taha ki he 'ū potungāue 'oku ki'i *confidential* 'oku 'ikai ke nau fa'a lava 'o tukuange mai pea ko 'eku lave pē 'a'aku ki he...

<007>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā MEIDECC : ... 'ū me'a fakatautahā mahalo na'a ma'u mei he Fakamaau'angā. Mālō Sea, mālō.

Siaosi Pōhiva : Mālō pē Sea ke u tokoni atu pē ki ai. Ko e 'uhinga pē 'aku ia 'a e mahu'inga ko ia ke vave ko ē 'a e tānaki fakamatalā. Kapau ko e afā eni ko e māhina eni 'e fiha mei ai te'eki ke lava ma'u ha *data* lelei ia ki he kau Fakafofongā mo e kau 'ofisakoló ke nau ō tokoni ki honau kāingā. 'E faifai pē 'e hoko ha me'a ki he kāingā 'oku te'eki ke a'u atu ha tokoni ia 'oku te'eki ke ma'u ha fakamatala ki ai.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea kau ki'i tokoni atu pē. Ko e afā ia 'oku kamata pē 'a e saveá ia 'i he 'aho ko ē 'oku 'osi ai 'a e afā, tukukehe kapau ko e Sāpate. Ko e afā ko ia na'e toki 'osí, ko e lēkooti ia ko ē hono tānaki e *data* na'e uike pē 'e taha. Kātoa pea fai a'u ki he ngaahi koló pea mo e kau 'ofisakoló hangē ko e taimi na'a nau takai aí, 'u kolo lalahí na'e a'u 'o 'aho 'e 2, 'aho 'e 3 hono feinga ko ē ke fakapapau'i 'a e ngaahi fiká pea 'oku ma'u kātoa pē 'a e 'ū fiká ia. Kole pē 'a'aku ia kapau 'oku ne fiema'u ha me'a ke tokoni ki hono vāhengā 'a e 'ū fiká, 'oku ma'u pē ia mei he *NEMO*. Mālō.

Siaosi Pōhiva : Mālō Minisitā. Mahalo ne u lele atu ki he 'ofisi Siteitistiká na'e 'ikai ke u 'alu au ki he *NEMO* mahino kia au feitu'u 'oku nau 'i aí mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : T oe ki'i tokoni atu pē 'Eiki Sea. Ko u fakamālō atu he fehu'i ko ení 'Eiki Sea. Kau foki ia he tefito'i fatongia 'o e Potungāué. Na'e toki fai 'eku fakataha mo e *CEO* mo e kau *senior staff*, ko e uike eni 'e 2 mahalo mei ai. Ko e hisitōliá eni 'Eiki Sea. Ko e hoko ko ē *GITA*, na'e lahi 'a e ngaahi kulupu savea kehekehe, kulupu 'a e *NEMO* pea mo e ngaahi *NGO* mahalo na'e kulupu 'e 5, 6, 'oku mea'i pē ia 'e he kakaí heni. Pea ko e faka'osí leva na'a nau hanga 'o kole ki he Siteitistiká, ke nau ō 'o fai e savea ko iá. Manatu'i ko e fai e savea ko ení kuo 'osi e taimi lahi ia. 'A ia ko e meimei savea ko iá na'e fai mo e faitā, ko ia ia ko ē na'e fakatefito ai ko ē 'a e polokalama ko eni 'ia *GITA*. Na'a ku 'eke ki he 'ofisa *CEO* ko eni he Potungāué pē kuo nau ō 'o fai ha savea ki Hāloti. Ko u tui mahalo ko 'eku lea ko ení kuo nau 'osi motu atu, 'a ia 'oku fiema'u

ia ke *trigger* mai ia pea mei he *NEMO* 'a e ngaahi me'a ko iá. Ka na'a ku 'osi fakahoko 'e au Sea, ko e ngaahi fakatamaki faka-e-natula ko ē 'oku hoko 'i he fonuá mo ha ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fai ha savea fakavavevave. Pea 'oku ngāue'aki foki pē eni 'e he Potungāue Mo'uí, ngāue'aki 'e he Potungāue Akó, 'a e Potungāué, ke fakahoko 'enau ngaahi savea ki he ngaahi fiema'u faka-hangatonu pē ia 'a e Potungāué pea kuo nau toe tokoni pē, ki hono fokotu'u 'a e ngaahi va'a siteititika 'a e ngaahi Potungāué, ki hono tānaki 'o e *information* ki he fiema'u faka-e-Potungāue pē ia. 'A ia ko e tali ko eni ki he fehu'i ko eni ki Hālotí, 'oku te'eki ke fakakakato 'e he Potungāué 'a e ngāue ko iá, ka 'oku ou tui ko e *information* 'oku ma'u kātōa pē mei he *NEMO*, pea mo e ngaahi sino kehe. Mālō 'Eiki Sea,

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu : Mālō 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'ú na pea pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Sea, kimu'a pea te u fakahoha'a atu he ki'i fehu'i nounou pē 'e motu'á ni, 'o makatu'unga 'i he 'Esitimetí, 'i he peesi 323, 'ou fie kau atu pē 'i he poupuu atu ki he fakakaukau ne 'oatú. Sea, ko hono 'uhingá pē kuo 'i ai taimi ni'ihī 'oku fa'a faikehekehe ai 'a e siteititika 'oku tānaki, pea mau fa'a fehu'ia pē ko e Potungāue pē, pe ko ha kakai kehe 'oku *hire*. 'Oku a'u ia Sea ki he polokalama pē ko eni 'o e afā 'i he *GITA* na'e iku 'a e ngaahi fakatonutonu he Siteititika ki he 'Omipatimení, pea toki faka'atā mai mei ai. Kae fakamālō pē ko hono 'uhingá, ko e 'Eiki Minisitā ko eni ki he *NEMO*, 'oku ne faka'atā mai pē, ko hono 'uhingá, kapau 'oku 'i ai ha fehalaaki, 'i he siteititika 'o e ngaahi fale afā. Na'e fīu 'a e motu'á ni hono fakakikihi'i mei Tongatapu 4, 'ou faitohi mo fetu'utaki ki he Potungāue ko ení, ka na'e 'ikai, pea na'e iku 'ave ia 'e he ngaahi fāmi ni'ihī ki he Potungāue *NEMO*, ki he 'Omipatimení 'o nau ikuna. Ko e tu'unga ia e kolé, pea 'oku ai pē mo e ngaahi kole ni'ihī na'e 'oatu, pea 'oku kei fakatatali pē ki ai 'a e motu'á ni Sea hili ia 'a e 'a'ahi 'a e 'Eiki Palēmiá pea mo e ni'ihī 'o e Hou'eiki Kapinetí ki Tongatapu 4, 'o kau ai 'a e 'ohake 'a e tala'ofa ko eni, ka 'oku ai ha fehalaaki 'i he Siteititika, fekau'aki mo e ngaahi fale afā ne uesiá pea 'oku kei 'atā pē pea na'e 'oatu ia...

<008>

Taimi: 1540-1545

Māteni Tapueluelu: 'a e lisi ko ia ki he 'Eiki Minisitā *NEMO* pea 'oku kei fai pē 'a e fakaongoongo ki ai ka ko u tui pē Sea 'e to e ki'i fai ha ngāue ki ai 'amui pea toki lave ki ai 'i he vouti ia 'a e Minisitā ko ia.

Tokanga ki he noa patiseti ki he sitesitika 'ekonomika Tonga mo tu'apulelulu

Sea ka ko u fie taki 'a e tokanga ho'o kōmiti ki he peesi ko eni 'a e 'esitimetí ko u tokanga pē ki ai Sea fakatatau ki he palani ngāue 'a e Potungāue peesi hiva 'a ia ko e ngaahi tafa'aki ngāue mo e ngaahi va'a ngāue mo e polokalama ko e ngaahi polokalama ko ena 'e nima 'oku fokotu'u mai he peesi ko ia 'oku ou tokanga pē ki he polokalama fika ua *item* ua 'a ia 'oku pehē ko e setisitika 'o e 'ekonōmika 'o e fetu'utaki 'a Tonga mo tu'apule'anga. Setisitika 'a ia ko e polokalama ua ngaahi ngāue fakasetisitika 'a ia ko e *item* hono ua fika ua 'a ē ko ē 'oku tu'u ai *bracket* fika ua setisitika 'o e 'ekonōmika 'o e fetu'utaki 'a Tonga mo tu'apule'anga. Ka ko u tokanga Sea ki he polokalama ngāue ko ia ke tokoni mai e 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga ko e peesi 323 Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: 323 ‘io.

Māteni Tapueluelu: Ko e setisitika ‘o e ‘ekonōmika ‘o e fekau’aki ‘a Tonga mo tu’apule’anga ‘a ia ko e *sub-program* ua 0 (noa) kātoa ia Sea. ‘A ia ko e 2020/2021 0 ‘a e ta’u fakapa’anga lolotonga 2019/20, 0 (noa) ‘a e ngaahi fika ko ia pea ko e kole ai pē ki he ‘Eiki Minisitā ke tokoni mai ko hono ‘uhinga ko ‘etau fekau’aki mo muli ‘e lava ke ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ia Sea ke ki’i fakamatala’i mai angé pē ko e hā ‘oku 0 ai e ‘a e pa’anga ko ia ka ‘oku ‘asi ia ‘i he polokalama ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue pehe ni. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu ki he fehu’i ko eni ‘Eiki Sea. Ko e me’a pē ‘oku mahino kiate au ko e ngaahi polokalama ko eni Sea ‘oku to e fokotu’utu’u fo’ou ‘a ia ‘oku ‘ave ia ‘o *under* ‘i he va’a ‘e taha *section* ‘e taha ka ko e ngāue eni Sea ki hono tānaki ko ē ‘a e ngaahi fakamatala ko ē ‘i he fefakatau’aki pea mo e koloa hū mai pea mo e koloa hū atu ki tu’apule’anga ‘a ia ‘oku ‘i he malumalu ia e va’a ‘e taha Sea ‘oku nau fakakakato e ngāue ko eni.

[Fokotu’u pea fakapaasi Vouti fika 22 – Potungāue Sitesitika](#)

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea pea fokotu’u atu ai pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki tali e vouti ko eni.

[Vouti fika 23 – Potungāue MEIDECC](#)

Tau hoko leva ki he Vouti hono hoko, 23. Ngāue Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala. Me’a mai ‘Eiki Minisitā fu’u lōloa ‘aupito ho’o polokalama. Me’a mai.

[Fakama’ala’ala Vouti MEIDECC](#)

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Sea na’e ‘ikai ke u fakatokanga’i ke, ke u lau atu e me’a ko u sio foki ki he Minisitā Pa’anga ‘oku ‘ikai ke to e lau atu veesi folofola. Pea na’e ‘ai ke u ki’i skip ka ko u ‘ilo ka ‘ikai ke u lau ‘e fakatokanga’i mai ‘a ha taha he kau Fakafofonga ke lau ma’u pē ‘a e veesi folofola Sea. Pea ko e veesi folofola ‘a e motu’a ni ‘i he *MEIDECC* ko e Saame 117 veesi ‘uluaki mo e ua ‘oku pehē hono fakalea “**Fakafeta’i kia Sihova he ngaahi Pule’anga kotoa fai hono fakamālō’ia he ngaahi fa’ahinga he ko ‘ene ‘ofa, ko ‘ene ‘ofa kiate kিতautolu ‘oku fu’u kaukaua pea ko e mo’oni ‘a Sihova ‘oku ta’engata.**” Sea ko e patiseti ko eni ‘o e ta’u ni ‘oku ki’i holo si’i pē ia pea mei he patiseti ko ē ta’u fo’ou patiseti ‘o e ta’u ni fe’unga mo e pa’anga ‘e 8.2 miliona. Ko e ta’u kuo ‘osi na’e 8.4 miliona. Pea ko e holo ko eni ‘o hangē pē ko e ngaahi fakamatala ‘a e ngaahi Potungāue ko eni ‘oku ‘osi, tau ‘osi fakalaka mei ai ‘oku tau ‘osi tali ko e kongā lahi ia ai ko hono fakafoki e *vacancies* ki he Potungāue Pa’anga ‘o hangē ko e ngaahi fakamatala ko ē na’e ‘osi fakahoko atu. ‘I he 8.2 ko ‘eni ko e pēseti ‘e 62 pē ko e 5.1 ko e vahe ia ‘a e kau ngāue. Ko e pēseti ‘e 38 ‘oku toenga ki he *operation* ‘a e motu’a ni pea mo ‘ene Potungāue. ‘I he Potungāue *MEIDECC* Sea ‘oku ‘i ai e polokalama ‘e 9 ‘a ia ko e polokalama ‘uluaki ko e Pule’i pea mo e Fale’i. ‘A ia ko e

‘ofisi ia ‘a e motu’a ni pea mo e Pule mo e *CEO*. Pea ‘oku ‘i ai mo e Va’a Fale’i ki he Fakamatala ‘Ea mo e Fakatamaki Fakaenatula (*Meteorology*) ‘a ia ko e kau Fakamatala ‘Ea ia ‘i mala’e vakapuna. Pea ‘oku ‘i ai mo e Ma’u’anga Ivi (*Energy*) ...

<009>

Taimi 1545-1550

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ...Pea ko e polokalama hono 4 ko e *information*, polokalama hono 5 ko e fale’i ki he ngaahi me’a fakatu’upakē *Emergency Advisory* ‘a ia ko e *NEMO* ia. Ko e ‘Atakai ‘a ia ko e environment ko e 6 ia, *climate change* ko e 7 ia, ko e feliliuaki ‘o e ‘ea, ko e *Communication* pē ko e Fetu’utaki ko e 8 ia, pea ‘oku ‘iai leva m e ki’i polokalama fo’ou ‘oku fakahū mai fakaangaanga ‘e kamata mai ‘i he ta’u kuo hili, ko e *CERT* pea ko e ki’i kau tama eni ‘oku nau ngāue fakakomipiuta ki he ngaahi fiema’u fakapule’anga, ‘o kau ai mo hono *trace* ha kau maumau lao pē ko ha kakai ‘oku nau feinga ke *hack* pē maumau’i ‘a e ngaahi polokalama fakakomipiuta ko ē ‘a e ngahi Potungāue ‘a e Pule’anga.

Sea ko e *recurrent budget* foki eni na’a ku fakamatala atu ‘anenai ‘a e 8.2 pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e *development budget* pē ko e ngaahi *project* ia ko ē ‘oku ‘i he Potungāue ‘a e motu’a ni pea ‘oku fe’unga ‘i he ta’u ni pea mo e pa’anga ‘e 49.3 miliona. Ko e holo eni ia pea mei he pa’anga ‘e 76.8 miliona ‘i he ta’u kuo ‘osi, ta’u atū na’e pa’anga ‘e 105 miliona pea holo hifo ‘o 76 pea holo hifo eni ‘o 49 miliona ‘i he ‘uhinga pē Sea ‘oku ‘alu pē taimi ke kakato atu ‘a e ngaahi poloseki lahi pea fakakātoa mo e poloseki ‘e 43 ‘i he taimi ni, ka ‘oku kamata pē mei he ngaahi poloseki lalahi ‘o a’u ki he fanga ki’i poloseki iiki pē Sea. Kā ‘oku fe’unga mo e poloseki ‘e 43 matamata ko Siulai, ‘Akosi ‘e ‘osi atu ai ‘a e poloseki ia ‘e 12, pea tau fononga atu pē mo e 19 ki he ngata’anga ‘o e ta’u fakapa’anga ko eni.

Poloseki ki he ki he ma’u’anga ivi

‘I he ngaahi poloseki ko eni Sea ‘oku ou faka’amu pē ke u ki’i lave atu mu’a ki he fanga fo’i poloseki lalahi pē ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pē ke fakamatala atu he fakahoha’a ko eni ‘o e taimi ni. Ko e ‘uluaki ko e *outer island renewable energy project* pea ‘oku ui pē ko e *OIREP* ‘a ia ‘oku fe’unga eni mo e pa’anga ‘Amelika ‘e 26.1 miliona ‘oku kau heni ‘a e *solar* faama ki Lifuka Ha’apai, ‘a ia ‘oku ‘osi ia *solar farm* ki ‘Eua, pea mo Niuatoputapu Sea, ‘a ia ko e *solar farm* ko eni ki Niuatoputapu na’e tanu pou ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘i he ta’u kuo ‘osi, pea ‘oku lolotonga fai atu ‘a e ngāue ‘i he taimi ni ki ai, ‘a ia ko e fakakaukau foki ki Niua ko e ‘ai ‘a e sola ‘o fakalele’aki ‘enau ‘uhila hangē pē ko e ngaahi motu ko eni ‘i Ha’apai ‘o fakauaea ki he ngaahi ‘api ke nau lava ‘o ma’u ‘a e ‘uhila houa ‘e 24.

‘A ia ko e poloseki tatau pē ‘e fakahoko ki Niuafu’ou lolotonga ko ia ‘oku faka’osi’osi atu ‘a e ngaahi poloseki ki he ngaahi motu ‘i Ha’apai, ‘i he taimi ni Nomuka, Ha’afeva, ‘Uiha, Ha’ano hoko atu pē mo e ngaahi motu kehe, pea pehē foki ki Vava’u mo ‘Eua ko e naunau ko ē ki Niuafu’ou ‘a ia ko Niuatoputapu ‘oku lolotonga keli atu he taimi ni ‘oku fakatoka pē ‘i lalo ‘i he kelekele ‘a e uaea. Ko e naunau ko ē ki Niuafu’ou ‘osi fetuku ‘o ‘ave pea toki fai ‘a e ngāue lahi ki ai he kongā kimui ‘o e ta’u ni kapau ‘e faifaiange pea faka’atā ‘a e kau papālangi ke nau to e fakaava ‘a e *border* pē ko ‘etau kau’āfonua, pea ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a ‘oku ki’i tatūsia holo

ai Sea, koe'uhí ko e pē ko 'etau tāpuni ko eni 'a e *border* mahino pē ia ko e tu'utu'uni fakapotopoto ia 'a tautolu mo e hao 'a e fonua, kā ne ki'i uesia pē foki pea 'oku mau feinga pē 'i he ngaahi me'a ko ē 'oku mau ala lava 'o fai heni, 'oku 'i ai pē fanga ki'i ngāue 'oku lava pē 'o ui mai 'etau kau 'enisinia fakalotofonua 'o nau fakahoko pē kae lele ke fai mo fakakakato 'a e ngaahi poloseki ko eni, he ko e fanga ki'i me'a ko ia 'oku ngali ma'ama' a pē kā 'oku fiema'u ko e fiema'u vivili ko e fiema'u tefito ia 'a e kakai, 'a e 'uhila hangē pē ko e' nau fiema'u ko ē 'a e ngaahi 'a e tangikē vai ki he fiema'u vai.

Pea 'oku lele fakataha pē eni mo e Tonga *Renewable Energy Project*, pē ko e *TREP*, 'oku nau ngāue fakataha heni 'i he *energy*. Kapau te mou me'a hifo ki he polokalama ko eni 'a e tafa'aki 'a e *energy* pea mo e *climate change* ko e feitu'u 'oku lahi taha ai 'a e silini, 'a ia ko e 49 miliona ko eni, ko e 49 miliona ko eni ko e 14.4 miliona ai ko e ngaahi *project* 'ata'atā pē ia 'a e *climate change*. Pea ko e 31.3 ko e ngaahi *project* 'ata'atā pē ia 'a e *energy*. 'Oku 'i ai homau ngaahi 'ofisi 'oku langa 'i he taimi ni 'a ia ko e *EOC* pē ko e *Emergency Operation Center*.

<005>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... 'i Ha'apai pea mo Vava'u, 'oku 'amanaki ke fakakakato ia mahalo 'i Sepitema pē ko 'Okatopa, ki'i matolo atu pē. Na'a mau 'amanaki pē kapau na'e 'ikai 'a e *COVID*, na'e meimei huufi ai pē 'e he 'Ene 'Afio 'i he *Show* 'i he ta'u ni. Ka koe'uhi ko e ki'i tuai hono fakafolau mai 'a e ngaahi naunau na'e, he lolotonga ko ē 'a e *lockdown* 'a Tonga ni pea mo māmani kātoa. Mahalo 'oku matolo atu ki Sepitema pē ko 'Okatopa 'a e ongo 'ofisi ko ia. Pea 'oku 'i ai pea mo e sēniti 'oku 'i he patiseti ko eni ki he 'ofisi 'uhinga ke langa 'i Tonga ni. 'A ia ko e fakakaukau ke 'alu kātoa ki ai 'a e NEMO, ko e Fakamatala 'Ea pea mo kinautolu kotoa 'oku fekaukau'aki he taimi 'oku hoko ai ha fakatamaki.

Poloseki MEIDECC ki he tangike vai

Ko e *project* te u hoko atu ki ai ko e tangikē vai, pea kuo u tui pē mahalo ko e ki'i *project* eni 'oku tokanga ki ai 'a e kau Fakafofonga koe'uhi ko e, tau 'ilo kotoa pē, mea'i pē ia he kau Fakafofonga 'a e fiema'u vai 'a e kakai he taimi ni. Ko e tu'unga ko ē na'e, ko e *project* eni ko e fakapa'anga 'e he *ADB*, 'a ia na'a nau 'omai 'a e 4 miliona ke fakahū ki Pangikē. Ko e *interest* ko ē pea mei ai fakataha mo ha sēniti makehe 'oku lava 'o 'omai fakahangatonu ki he taumu'a ko eni, ke lava 'o tokoni fakavavevave ki he kakai, pea fai 'aki leva ia 'a e tokoni, 'a ia ko e ta'u eni 'e 2 kuo 'osi fakahoko ai, ko e ta'u atu mo e ta'u kuo 'osi Sea.

Ko e taimi ko ē na'e tu'uaki ai 'a e *project* ko eni Sea na'e *project* 'e 182 na'e 'omai ko ē pea mei he *community*. 'Ilonga ai ko ē 'a e lahi ko ē 'a e fiema'u. Fiema'u ki he ngaahi tangikē vai, ngaahi me'a tu'u'anga vai ki he ngaahi vai fakakolo, pamu vai pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fiema'u kehe hangē ko e fakalelei'i e ngaahi holo ki he *evacuation center* 'i he ngaahi kolo. Pea ko e tu'uaki ko ē hono 2- ko e *application* 'e 217 na'e ma'u ai. *Application* pē 'e 39 Sea na'e lava 'o fakapa'anga ai. Pea fai leva 'a e fakakaukau 'a e Pule'angá 'i he kamata mai, mau sio ki he lahi ko ē 'a e ngaahi fiema'u mo e lahi 'a e 'ikai ke lava 'o fakapa'anga.

‘A ia ko e 217 ko eni, ko hono fakapa’anga fakalukufua na’e pa’anga ‘e 16 miliona. Ko e pa’anga pē ia ‘e 1.4 miliona na’e lava ‘o ma’u pea fai pē e penipeni holo ‘o ‘alu hake ‘o pa’anga ‘e 2 miliona. Ka ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o feau kakato ‘a e ngaahi fiema’u kātoa ko eni. Pea ‘oku fokotu’u leva ai ‘a e ki’i founga ngāue ke ngāue’aki ‘e he Pule’angá he ta’u ni. He ‘ikai ke to e fai ha kole ke nau tohi mai ‘a e ngaahi kolo koe’uhi he ‘oku mahu’inga he taimi ni pea mo e sio ko ē he taimi ni, na’a lava ‘o fakatangikē vai ‘a e ngaahi ‘api kotoa pē ‘oku te’eki ai ke ai ki ai ha tangikē vai. Pea tuku mai leva ki he Potungāue ‘a e motu’a ni mo e Potungāue Pa’anga ke mau ngāue ki ai, pea ui leva ‘e he Potungāue ‘a e ngaahi *NGO*, nautolu ko ē ‘oku ngāue ki he fa’ahinga *project* pehē ni ‘oku ‘ikai ke faka-pule’anga pea nau hanga ‘o fakahoa ‘enau ‘ū fika. ‘A ia ko e fo’i *application* ‘e 300 tupu pē ko e kole ‘e 300 tupu ‘oku kole tatau pē ia ki he Potungāue ‘a e motu’a ni, kole tatau pē ki he ngaahi *NGO* kehe. Ka ‘oku ngāue’aki e *application* ko ē ‘a e hingoa e tangata’eiki, hingoa e fine’eiki, hingoa e ha taha he fānau ka ‘oku ne ‘omi ‘a e me’a ko eni Sea, ‘a e feinga ko ē ‘a e ngaahi ‘api ke ma’u ha tangikē vai.

Ko e taimi ko ē na’e fai ai ‘a e takai ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia muimui atu ai mo e Kapineti ki he ngaahi vāhenga. Ko e fo’i kole na’e 2, ‘a e fo’i kole mahu’inga, fo’i fiema’u vivili. ‘Uluaki pē ko e hala, ko e ua ko e tangikē vai. Ko e ‘uhinga ia hono fai e fakakaukau ko eni. Pea fai leva ‘a e *reconcile* ‘a e ngaahi fika ko eni Sea pea ‘oku mau feinga eni ke kamata he māhina katu’u ‘i Siulai ‘a e fakakaukau ko eni. Te mau ngāue fakataha mo e ‘ū *NGO* ko eni.

‘A ia he ‘oku kehe pē foki ‘enau *policy* ‘anautolu ki he ‘enau ngāue, he ‘ikai ke mau lava mautolu ‘o ‘omai e silini ‘o fakatah’i mai ki he Pule’angá ke fai’aki e ngāue ko eni. Ka ko e ngaahi ‘api ko ē te nau ngāue ki ai, mahino ia kamautolu pea mau tokoni leva mautolu ki he ngahi ‘api kehe ‘o ‘ikai ke to e kau ai ‘a e ngaahi ‘api ko ia. Pea ko e tu’unga ia ko ē ‘o e ngāue ‘e fakahoko Sea ‘e pehē. Te mau ngāue, ‘oku mau taketi na’a lava ha fo’i tangikē vai lita ‘e 5000 ki he ta’u ni kae kamata ‘i Siulai hono fakahoko. Pea ‘o tufotufa leva ia pea ‘oku ‘i ai pē mo e fanga ki’i *criteria* Sea pē ko e kau uitou pē ko e kau toulekeleka pē ko e kau mahaki’ia ‘o kamakamata atu ai, ‘ai e ki’i fo’i vilo ‘uluaki, vilo ua, kae ...

<003>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... ‘osi ‘a e 3000 he ta’u ni pea toki tuku ha 2000 ki he ta’u fo’ou. ‘A ia ko e fakakaukau ia he taimi ní ke, kae feinga’i ke fakatotofu. Mahalo he ‘ikai ke lava kātoa ‘a Tongá ni ia he 5000 ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki pē tau ki’i mālōlō ē. Tau liliu ‘o Fale Alea. Mālō.

(*Na’e liliu ‘o Fale Alea.*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. ‘Uluakí pē ko e tohi eni ‘oku tufa atu he Kalaké ke mou me’a ki ai. Ko e ngaahi liliu ē na’e fokotu’u ki he Tu’utu’uni Ngāue ko eni e Falé ke mou laulau ‘e toki fakahū ki he ‘asenitá ‘apongipongi. ‘A ia ‘oku felāve’i eni mo e vouti ko eni na’e tali he Kōmiti Kakato ki he Fale Aleá mo e ngaahi liliu ko ē na’e fiema’u ke fakahoko ki he *policy* fekau’aki mo e ‘ū mo e pa’anga fo’ou kuo fakahū mai he ta’u fakapa’anga fo’ou. Hou’eiki kimu’a pea u toloi e Falé na’e ‘i ai pē faka’amu ke fakakakato ‘etau ngāue ki he Patiseti e Pule’angá ‘i he uiké ni ka ‘oku hangē ‘e faingamālie pē ‘apongipongi koe’uhí ‘oku toe pē vouti ‘e ua tukukehe ‘o kapau ‘oku mou fie hoko atu.

Māteni Tapueluelu: Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e poupu atu pē ‘oku mau tui ‘oku mau kumi ‘e mautolu ko e vouti pē taha ‘oku toe ‘a eni ia ‘oku lolotonga lele ko ení.

‘Eiki Sea: Mo e Vouti e ‘Atita mo e Palaní.

Māteni Tapueluelu: Kapau ko ia ‘Eiki Sea ‘oku tonu ke ‘osi pē ‘auhu. Ne ‘osi fakahoko ange pē ki he ‘Eiki Minisitā ke vavevave pē ‘ene me’á kae tuku mai e taimí ke fai atu pē ha ki’i fehu’i ka ‘oku fu’u lōloa ‘ene malangá Sea na’e tonu ke ‘osi pē ia ha ki’i miniti ‘e nima ko ē.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea lava pē ke ‘osi ka nau fehu’i nautolu ka tau ki’i ‘ai ai leva eni kae tuku atu e ‘Atita ki ‘apongipongi. Ka ‘ikai pea ‘ai ai leva he ‘oku mahino pē ‘Atitá ia ‘oku ‘osi mahino pē ‘ene līpooti ‘a’ana ia mo e me’á. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tokoni Sea.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’ú na Sea. Tau toki hoko atu ‘apongipongi he 10 he ‘oku toe pē ki’i vouti ‘e ua pea ko e ‘aho faka’osí ia pea tau toki hoko atu ki he ‘ū Lao he uike kaha’ú. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Toloí e Falé ki he 10 ‘apongipongi. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi ai pē he ‘Eiki Sea ‘a e Fale Aleá.)

<002>

Fakama'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga